

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

з дисципліни

**«СОЦІАЛЬНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ ТА АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
СОЦІОГУМАНІТАРНИХ НАУК»**

для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня

зі спеціальності 054 «Соціологія»

за освітньо-професійною програмою «Соціологія»

ЗАТВЕРДЖЕНО:

редакційно – видавничою секцією

науково – методичної ради ДДТУ

«___» _____ 2018 р.

протокол № ____

Кам'янське

2018

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Дніпровського державного технічного університету заборонено

Конспект лекцій з дисципліни «Соціальне прогнозування та актуальні проблеми соціогуманітарних наук» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня зі спеціальності 054 «Соціологія» за освітньо-професійною програмою «Соціологія» / Богомаз К. Ю. – Кам'янське, ДДТУ, 2018. – 180с.

Укладач: д.і.н., проф. Богомаз К. Ю.

Відповідальний за випуск:
зав. каф. Богомаз К. Ю.

Рецензент: к.с.н., доц. Сорокіна Л. М.

Затверджено на засіданні каф. соціології
(протокол № від 2018 р.)

Конспект лекцій підготовлено для самостійної роботи студентів з дисципліни «Соціальне прогнозування та актуальні проблеми соціогуманітарних наук». Він містить основні теми даної дисципліни, рекомендовану літературу.

ЗМІСТ

ТЕМА 1. Становлення і розвиток соціального прогнозування. Соціальне прогнозування як наукова дисципліна	
ТЕМА 2. Логіка складання соціального прогнозу. Пошуковий прогноз.....	
ТЕМА 3. Нормативний прогноз. Соціально-економічні процеси країни як об'єкт прогнозування.....	
ТЕМА 4. Демографічні прогнози та прогнозування розвитку освіти, науки.....	
ТЕМА 5. Соціокультурне та політичне прогнозування.....	
ТЕМА 6. Прогнозування та роль експертів у їх розробці.....	
ТЕМА 7. Основні теорії та концепції розвитку суспільства.....	
ТЕМА 8. Сутність суспільства як соціального феномену та його основні типи.....	
ТЕМА 9. Соціальні конфлікти в сучасному українському суспільстві.....	
ТЕМА 10. Людина як об'єкт і суб'єкт соціогуманітарних наук, проблема творчої реалізації особистості.....	
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	

ТЕМА 1. Становлення і розвиток соціального прогнозування. Соціальне прогнозування як наукова дисципліна

1. Становлення і розвиток футурології та соціального прогнозування.
2. Соціальне прогнозування як наукова дисципліна.
3. Особливості методології прогнозування. Класифікація методів прогнозування та їх характеристика.
4. Типова методика побудови комплексного прогнозу. Проблема якості і верифікації прогнозів.

1. Становлення і розвиток футурології та соціального прогнозування.

Людині як істоті мислячій споконвіку було притаманне прагнення жити не лише сьогоднішнім, а бодай краєм ока зазирнути за край неба: що там попереду, на що сподіватися? Недарма ще древні казали: "Той, хто не думає про майбутнє, не має минулого". В наш час, котрий характеризується величезним динамізмом соціально-технічних політичних, економічних, науково-технічних, ідеологічних та змін, наукове передбачення майбутнього набуло винятково важливого, часто глобального значення. Без прогнозування різних явищ і процесів, передбачення їх перспектив неможливе науково обгрунтоване управління, вироблення та прийняття ефективних управлінських рішень.

У кожній мові здавна існують поняття, якими позначаються ті чи інші судження про майбутнє: віщування, пророцтво, передбачення, прогнозування, футурологія та ін. Суть кожного з них неоднозначна. Часто вони використовуються як синоніми, іноді в кожне з них вкладається різний зміст, що породжує термінологічні дискусії. Соціологи виділяють три історичні періоди прогностичної діяльності людства: перший період донауковий, коли людина моделювала і прогнозувала свої дії на основі досвіду, виробленого в процесі безпосередньої емпіричної діяльності (міфологічні, релігійні концепції, філософські роздуми Платона, Аристотеля) - другий період це період створення різного роду концепцій розвитку суспільства, спроб прогнозувати цей розвиток. Великий вклад в становлення футурології в цей період був зроблений Т. Мором, Т. Кампанеллою, А. Сен-Сімоном, Ш. Фур'є, Р. Оуеном, Ф. Беконом; - третій період це період систематизації наукових теорій різних

соціологічних шкіл і напрямів. Історично його можна датувати серединою XIX ст. Період запеклого політичного та ідеологічного протистояння, особливо характерного для XX ст., негативно позначився на розвитку футурологічних теорій. Створилася парадоксальна ситуація. Футурологічні концепції, розроблені на основі останніх досліджень науки, втрачали свою цінність від того, що були густо замішані на політичних та ідеологічних догматичних канонах. Проблеми майбутнього, як свідчать

етнографічні та археологічні дані, хвилювали людей ще на ранніх стадіях людської історії. "Передбачати" і навіть "впливати" на майбутнє в "міфічний" період було звичним заняттям, адже майбутній час, як і минулий, ототожнювався з теперішнім. Першим соціологом, який намагався змодельювати майбутній розвиток суспільства, вважає болгарський вчений Н. Ірібаджаков, був арабський мислитель Ібн-Халдун (1322-1406). У праці "Вступ до світової історії" Ібн-Халдун він писав, що завданням науки повинно стати не тільки розкриття таємниць сучасного життя суспільства. Вона повинна озброїти людину якими знаннями, які могли б розкрити перед нею шляхи її розвитку в майбутньому. Релігійна відірваність Сходу від Європи значною мірою впливала і на культурні зв'язки. Тому думки арабського мислителя не були підхоплені європейською філософією, а якщо врахувати те, що Європа поступово входила в морок інквізиції, то вони взагалі були небезпечні для тих хто їх висловлював.

Однією з перших форм прогнозування був утопізм. Спершу утопія тісно перепліталася з легендами про золотий вік. В античності, а особливо в епоху Відродження, утопія була втілена у зображенні досконалих держав, що нібито десь існують (утопія Платона про суспільний лад, за якого на чолі держави стоять філософи; Т. Мора, Місто Сонця Т. Кампанелли, Нова Атлантида Ф. Бекона та ін.). Утопізм ХУІІІ ст. широко використовував досягнення західноєвропейської філософії Нового часу, ідеї Просвітництва у створенні трактатів, проектів і програм соціальних, політичних реформ. Із середини ХІХ ст. головними проблемами, до ЯКИХ звертається утопізм, є соціальний ідеал і моральні цінності.

У другій половині ХІХ ст. почався бурхливий розвиток наукової фантастики. Ж. Верн, Г. Уеллс та інші автори науково-фантастичних творів використовували вже наукові методи передбачення майбутнього, зокрема, екстраполяцію тенденцій розвитку науки, техніки, культури на близьке і далеке майбутнє. А Художня форма творів розширила діапазон поглядів на проблеми майбутнього і привернула до них масову аудиторію. Ще вищу практичну значимість мав новий жанр наукової публіцистики — роздуми про майбутнє вчених, письменників, добре обізнаних із проблемами науки. В їх працях спроби майбутнє здійснювалися не тільки за допомогою мистецтва, а й науки. Найвідомішими творами цього жанру були уривки з майбутньої історії Г. Тарда (1896), Завтра Е. Говарда (1898), «Передбачення про ВПЛИВ прогресу механіки і науки на людське життя і думку» Г. Уеллса (1901), «Етюди оптиміста» І. Мечникова (1907) та ін.

У 20 - 30-х роках ХХ ст в Європі спостерігається справжній бум роздумів про майбутнє. Виходять друком фундаментальні монографії про перспективи розвитку науки, техніки, економіки, культури (А. Лоу Ф. Джиббса Пілязавтра, Е. Біркенхеда «Світ у 7040 році», Г. Уеллса «Війна і майбутнє», «Праця, добробут і і щастя людства», «Доля Гомо сапієнс», «Новий світовий порядок» та ін.).

На Заході загальмований в період Другої світової війни розвиток концепцій майбутнього наприкінці 40-х років розгортається з новою силою. Цьому сприяла поява теорії НТР, що була обґрунтована Дж. Берналом і Н. Вінером. Велику роль в її популяризації відіграла книга австрійського публіциста Р. Юнга «Майбутнє уже розпочалося» (1952). Концепція НТР

поставила питання про радикальні якісні зміни в житті людства протягом найближчих десятиріч. Слово футурологія (від лат. futurum - майбутнє і грецьк. logos вчення) у широкому його значенні означає сукупність уявлень про майбутнє людства; у вузькому це галузь наукових знань, яка охоплює перспективи соціальних процесів; часто вживається як синонім прогностики (теорія розробки прогнозів) і прогнозування (практика розробки прогнозів). Таке визначення дає один з сучасних словників з соціології. у Філософському словнику стосовно футурології читаємо, що це уявлення про майбутнє людства, галузь знань, яка охоплює перспективи соціальних процесів. Термін футурологія у 1943 році ввів німецький вчений О.К.Флехтгейм, який окреслив ним філософію майбутнього, вільну від ідеології і різного роду утопічних вчень. Філософською основою нового напрямку в соціології стали, з одного боку, соціологічний емпіризм у поглядах К.Поппера і, з іншого - структурно-функціональний аналіз Р.Мертон та загальна аналітична логіко-дедуктивна система Т.Парсонса. Спочатку майже ніхто з соціологів не підтримав О.К.Флехтгейма, вважаючи, що наука, яка будує прогнози на далеке завтра, мало потрібна; навіть вдивлятися у ХХІ ст., коли ми ще не розібралися як слід з проблемами ХХ. Проте вже в 50-ті і особливо 60-ті роки ставлення до футурології різко змінилося. Виник ряд проблем, які вимагали пояснення та вирішення не тільки питань сьогодення, а й передбачення розвитку й вирішення окремих проблем близького і далекого майбутнього. Основними причинами бурхливого розвитку футурології в країнах Західної Європи були:

- розвиток науково-технічної революції;
- загострення суперечностей суспільно-політичних систем;
- міжнародна стурбованість подальшою долею світу; наростання ознак екологічної кризи;
- загальне усупільнення продукції і науки.

Розвиток футурології сприяв виникненню у різних країнах Заходу наукових центрів. Так, наприклад, в Англії було створено "Раді соціологічних досліджень", у Франції соціологи організували групу "Перспектива"; в 1967 році в Осло відбувся перший міжнародний конгрес, присвячений проблемам майбутнього людської цивілізації. На книжковому ринку Заходу з'явилася велика кількість праць соціологів, в яких прогнози розвитку західного суспільства і світу взагалі займають чільне місце. Щоправда, вони переважно мали рекламний характер. Серед тих, які набули найбільшої популярності, слід назвати "Технологічне суспільство" (Ж.Елльоль, 1954 р.); "Образ майбутнього" (Ф.Поллак, 1961 р.), "Профілі майбутнього" (А.Ч. Кларк, 1962 р.), "Історія і футурологія" (О.К.Флехтгейм, 1967 р.), "Технологічна людина" (В.Феркісс, 1969 р.), "Активне суспільство". (А.Етціоні, 1969 р.), "Між двома епохами. Роль Америки в технотронній епосі" (З.Бжезінський, 1970р.), "Шок майбутнього" (А.Тоффлер, 1970 р.) та інші.

Не всі прогнози, які давалися у цих книгах, завжди підтверджувалися, але в основному цивілізація рухалася у напрямі, який на основі глибокого соціального аналізу передбачали ці та інші соціологи.

О.К.Флехтгейм визначив футурологію "як чисту науку прогнозів і проектів, теорію програм і планів, а також філософію... майбутнього". В праці "Чому футурологія?" О.К.Флехтгейм зазначив, що коли ми говоримо про

футурологію, то це не означає, що її слід розуміти лише як прагнення до координації наук. Розвиваючи цю думку, вчений розрізняє поняття "чиста футурологія" і "практична футурологія". Перша займається накопиченням, упорядкуванням і координацією різного роду прогнозів і проєкцій; друга програмуванням і плануванням. Практична футурологія, на думку Флехтгейма, включає в себе і філософські аспекти, це, переважно, критика ідеології.

Футурологія виникла як результат великої кількості досліджень спеціальних дисциплін. Основною її функцією спочатку було визначення економічного розвитку, прогнозування результатів реформ в економіці. Так, наприклад, один з німецьких футурологів, працівник фірми "Фольксваген" В.Хольсте так визначив функції футурології : "Промисловість чекає від футурологічних досліджень таких результатів, які можуть бути використані в економіці".

Трохи ширше формулюють функції футурології Г.Кан і А.Вінер. На думку цих соціологів, ці функції мають бути такими:

- а) формувати в свідомості робітників пріоритет загальнолюдських почуттів відносно класових;
- б) передбачати, як буде йти процес входження представників робітничого класу в структури влади;
- в) розкривати тенденції безперспективності соціалістичної теорії і практики.

Аналізуючи роботи західноєвропейських соціологів, які схильні до футурології, можна помітити дві тенденції:

- а) спроби дати загальне бачення майбутнього розвитку людства як в цілому, так і кожного суспільства зокрема;
- б) спроби вказати на небезпечні процеси в розвитку суспільства сьогодні, завтра, в майбутньому.

Відтак, у 1990-х роках у зв'язку з бумом прогнозів на заході утвердилося розуміння футурології як науки про майбутнє, предмет дослідження якої - перспективи розвитку всіх явищ, на відміну від інших дисциплін, які досліджують сучасне і минуле.

Виразно окреслились такі напрями:

1. Загальна футурологія природи.
2. Футурологія замкнених природних систем.
3. Футурологія замкнених технологічних систем.
4. Загальна футурологія культури.
5. Футурологія замкнених соціально-господарчих систем.
6. Загальна політична футурологія.
7. Футурологія відносно замкнених політичних систем.
8. Футурологія планування науки.
9. Футурологія розвитку антропології і людського мислення.

Футурологічні дослідження спираються на загальну футурологію, яка складається з футурології природи і футурології культури. В роботах футурологів (наприклад, О.К.Флехтгейма) визначаються актуальні завдання, які стоять перед футурологією:

- виключення війни з життя людства і утвердження миру на Землі;
- боротьба з голодом і бідністю;
- стабілізація демографічної ситуації;

- боротьба з пригнобленням людини;
- сприяння демократизації держави і суспільства;
- боротьба з хижацькою експлуатацією природи;
- охорона природи і людини;
- створення нового, творчого типу людини.

Водночас на зміну оптимістичним теоріям майбутнього поступово приходить хвиля соціального песимізму. Перша "антиіндустріальна хвиля" була пов'язана із зростаючою тривогою світової громадськості у зв'язку з прогресуючим забрудненням навколишнього середовища.

"Технофоби" Е. Тоффлер, Л. мемфорт, Т. Роззак та ін., викладаючи концепцію шоку від зіткнення з майбутній, твердили, що не тільки технологія, але й інші соціальні процеси вийшли з-під контролю і що саме НТР, сучасна технологія є головною причиною всіх бід. Футурологічними

бестселерами такого типу в 70-і роки стали "Футурошок", "Екоспазм" і "Третя хвиля" Е. Тоффлера. Дослідник писав про те, Що підсвідомий страх, масові неврози, вчинки, що не піддаються раціональному поясненню, нестримні акти насилля є лише слабкими ознаками хвороби, яка нас чекає. Футурошок, за Е. Тоффлером, є знаменням часу, результатом зростаючого темпу життя, раптових змін, що відбуваються в суспільстві. Щоб підготуватися до цього в "футурошоку", пропонувалося негайно розвивати "дослідження майбутнього", створювати плацдарм для наступу на майбутнє шляхом проведення соціальних експериментів, організовувати "навчання майбутньому" в школах, університетах, через засоби масової інформації.

Але ще до виходу в світ названих книг, у 1968 р. за ініціативою А. Печчеї (італійського економіста, бізнесмена і громадського діяча) був створений Римський клуб - міжнародна організація вчених, що мала на меті привернути увагу державних керівників, вчених, громадськості до глобальних проблем, які загострювались у світі

Римський клуб здійснював пошуки надійного інструментарію вивчення глобальних проблем, оскільки рання футурологія 50- 64-х років мала примітивну дослідницьку методологію, зокрема недосконалі методи екстраполяції та історичної аналогії, на основі яких і відбувалось усвідомлення майбутнього. На початку 70-х років американський кібернетик Дж. Форрестер - відомий спеціаліст з теорії та моделювання складних динамічних (соціальних) систем - створив економіко-математичні моделі глобального розвитку світу «Світ – 1» – «Світ – 2». Вони імітували світовий розвиток за допомогою декількох глобальних категорій й населення. Капіталовкладення, використання невідновлюваних ресурсів, забруднення середовища, виробництво продовольства.

Запропоновані Дж. Форрестером методи знайшли широке використання при виробленні різноманітних соціальних моделей. Так. уже впершій доповіді Римському клубу під назвою "Межі росту"(1972) американський професор Д.Медоуз представив і проаналізував низку гомогених моделей світу. Висновок автора: колапс людства пов'язаний з виснаженням ресурсів забрудненням тощо, неминучі у найближчому столітті. Вихід з такого становища, на думку Д.Медоуза- в «нульовому зростанні» промисловості й населення.

Двома роками пізніше у звіті Римському клубу американського математика М. Мессаровича і німецького професора математики Е. Пестеля “Людство на поворотному пункті” світ розглядається як система взаємодіючих регіонів, що відрізняються один від одного рівнем економічного розвитку, культурними цінностями, способом життя. Тому світові, на думку авторів, загрожує не стільки глобальна небезпека, скільки регіональні катастрофи. І вихід із становища не в зупиненні економічного зростання на певному критично допустимому рівні, а в розвиткові усіх структур, але тільки у формі “органічного зростання”.

Футурологічних праць на Заході велика кількість. Навряд чи хтось візьме на себе сміливість на основі будь-якої ознаки (чи групи ознак) виділити напрями, течії тощо. Подібні спроби були. Вчені колишньої НДР.

Польщі намагалися якось систематизувати футурологічні концепції, але вони зазнали невдачі і дійшли висновку, що зробити це практично неможливо, оскільки світ швидко змінюється, а водночас змінюються й акценти футурології. Але сутність її як узагальнюючої суспільної теорії та здатність (функції) передбачати, координувати, планувати і т.д., розвиток суспільства в цілому і конкретних його складових залишається постійною.

Проблеми глобального моделювання є основою досліджень багатьох інших міжнародних, національних груп і центрів Їх прогнози на майбутнє цивілізації досить неоднозначні: від крайнього екопесимізму з тотальною глобальною катастрофою вже в найближчі десятиліття до крайнього оптимізму. Представниками оптимістичного напрямку є наприклад, відомі американські діагностики тенденцій світового розвитку Дж. Нейсбітт і П. Ебурдін, які в книзі “Мега-ТЄНЦенції 2000” стверджують, що останнє десятиріччя ХХ ст. буде десятиріччям вражаючих технологічних новинок, безпрецедентних економічних можливостей, незвичайних політичних реформ і великого культурного відродження.

Наприкінці 60-х років прогнозування поступово втрачає ізольований, самостійний характер. Прогнози все органічніше входять у системи планування, програмування, проектування, управління. Відповідно в закладах і установах сфери управління створюються підрозділи прогнозування і проектування.

У Радянському Союзі слово “прогнозування” з'явилося у вжитку у середині 60-х років. У 1966 р. заговорили про допланові прогнозні розробки. В 1967 р. в окремих науково-дослідних закладах з'являються перші сектори й відділи з питань науково-технічного і соціально-економічного прогнозування. Тоді ж були створені секція і громадський Інститут соціального прогнозування при Радянській соціологічній асоціації. В 1968 р. засновано Радянську асоціацію наукового прогнозування. В Києві, Москві, Ленінграді почали скликати конференції, симпозіуми з питань теорії і практики прогнозування. Публікуються перші спеціальні праці (Г. Доброва, І.Безтужева-Лади, В. Косолапова). Певний інтерес викликають роботи провідних свого часу радянських вчених В. Ласточкипа, Ю. Нсймака, І. Шкловського В. Матвієнка.

У 1969 й 1970 роках внаслідок чергового тотального погрому суспільствознавства науково-прогностична активність була придушена. Адміністративно ця діяльність була покладена на Держкомітет з науки і

техніки. Сили прогнозистів сконцентрували на розробку “Комплексної програми науково-технічного прогресу і його соціально-економічних наслідків на 1976 - 1990 роки”, а пізніше й інших програм від загальнодержавних (енергетичної і продовольчої) до сотень галузевих.

У Росії прогностична проблематика опрацьована в численних працях Е.А. Араб-Огли, І. В. Бестужева-Лади, Д. М. Гвішиані, І. Т. Фролова, Г. Х.Шахназарова та інших дослідників. З-поміж західних футурологів найбільш відомі Д. Белл, Т. Дж. Гордон, Г. Кан, Дж. Мартіно, Ф. С. Парді, Г. Тейл, О. Хелмер, Е. Янч та ін.

Серед перших дослідників проблем майбутнього були такі представники української науки О. М. Гончаренко, Г. М. Добров, Є. С. Жаріков, В. І. Куценко, В. В. Косолапов, В. О. Лисичкін та ін.

Особливо треба відзначити роботи сучасного українського дослідника О.С.Власюка, який розробив моделі аналізу і прогнозування економічного та соціального розвитку України.

Книжка В. Я. Матвієнка «Прогностика (прогнозування соціальних і економічних процесів). Теорія. Методика. Практика». - (К.: Українські пропілеї, 2000. - 520 с.) є, по суті, першою серйозною спробою закласти теоретичну і практичну базу вітчизняної науки прогностики, якій належить пройти творчий шлях становлення. Використавши багатий зарубіжний матеріал і досвід, автор не лише високопрофесійно знайомить читача з методологією та інструментарієм прогнозування, а й дає свої оригінальні рецепти розгляду проблем майбутнього в умовах сучасного українського суспільства.

2. Соціальне прогнозування як наукова дисципліна

Слово «прогноз» грецького походження і перекладається на українську як передбачення. Від нього взяла свою назву наука про закони і методи прогнозування - прогностика. У сучасному термінологічному словнику прогностики є деякі відмінності між поняттями «передбачення» і «прогнозування».

З погляду логіки передбачення - це родове поняття, яке відбиває знання про майбутнє. Термін «прогнозування» - видове поняття, що відображає кількісні характеристики знання про майбутній стан певних систем.

Поняття «пророцтво» теж видове відносно до «передбачення», але воно характеризує знання про майбутнє, одержані від пророків - людей з Божим даром.

Трохи відрізняється за змістом від «пророцтва» ще одне видове поняття й «провіщення», воно має дещо чаклунський відтінок. Є ще одне слово-«передрікання» (у рос. мові «предсказание»), котре як видове поняття віддзеркалює наукові знання про майбутнє, що характеризують якісні характеристики об'єктів прогнозування.

Загальним й інтегруючим всі різновиди отримання інформації про майбутнє є поняття “передбачення”. Передбачення – обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або про явища, невідомі в даний час, але які піддаються виявленню. Передбачення поділяють на наукові та ненаукові. Наукове передбачення ґрунтується на знанні закономірностей

природи, суспільства, мислення, використанні наукових методів дослідження. Ненаукове передбачення ґрунтується на передчуттях людини про майбутнє за допомогою підсвідомості (інтуїтивне); на життєвому досвіді і пов'язаних з ними аналогіях, прикметах (буденне); на вірі в надприродні сили, що визначають майбутнє, на забобонах (релігійне передбачення).

Однією з форм наукового передбачення є - прогнозування - процес розробки прогнозів. Прогноз - імовірне судження про стан того чи іншого явища в майбутньому. У вузькому значенні, прогноз — це спеціальне наукове дослідження перспектив розвитку певних процесів, явищ, переважно з кількісними оцінками. Прогнозування, на відміну від пророкування, не зводиться до спроб угадувати деталі майбутнього, йому властива ймовірність. Пророкування, на відміну від прогнозування, — це твердження про майбутнє, якому не властива ймовірність, воно претендує на абсолютну достовірність.

Прогноз є невід'ємною функцією науки, завершальним етапом наукового дослідження, причому, на думку багатьох вчених, обов'язковим, якщо це стосується розвитку теорії. Вдосконалення науки відбувається з посиленням її прогностичної функції.

Прогнозування має також велике прикладне значення. Воно сприяє вибору найоптимальнішого варіанта при обґрунтуванні плану, програми, проекту, управлінського рішення. Теорія прогнозування (прогностика) як наука тільки формується. Її предметом є дослідження законів і способів прогнозування, завданням - розробка проблем ґносеології та логіки прогнозування, типології прогнозів, методів прогнозування, категорій і понять, спеціальних методологічних проблем прогнозування з метою підвищення методичного обґрунтування прогнозів. У структурі прогностики розвиваються окремі теорії прогнозування як у координатах загальної прогностики, так і відповідних сфер прогнозування.

Між прогностикою і футурологією існує різниця. Прогностику частіше відносять до суто наукового знання, а футурологію пов'язують не тільки з науковими прогнозами, а й з пророцтвами, науковою фантастикою, утопіями й антиутопіями. Відмінність між прогностикою і футурологією має, скоріше, ідеологічне й емоційне підґрунтя, ніж сутнісне, бо західні дослідники проблем майбутнього, як правило, називали себе футурологами, а «східні» (у тому числі радянські) - прогнозистами. Але визначення об'єкта дослідження в них збігалося.

Теорія прогнозування (прогностика) як наука тільки формується. Її предметом є дослідження законів і способів прогнозування, завданням - розробка проблем ґносеології і логіки прогнозування, типології прогнозів, методів прогнозування, категорій і понять, спеціальних методологічних прогнозів. У структурі прогностики розвиваються окремі теорії прогнозування як у координатах загальної прогностики, так і відповідних сфер прогнозування.

На підставі широкого застосування старих і розроблення нових методів формування ймовірнісної інформації про майбутнє прогностика розглядає і вивчає можливі альтернативні варіанти майбутнього і намагається з'ясувати:
по-перше, межі можливого вибору;
по-друге, наслідки кожного окремого вибору;

по-третє, потенційні можливості появи нових «несподіваних» проблем об'єкта прогнозування на певний період майбутнього. Кінцевою метою такого прогнозу є визначення перспективних проблем; по-чтверте, суперечності, конфлікти і кризи, можливі в процесі розвитку людства, науки, техніки, суспільства.

Основним об'єктом прогнозування є як суспільство в цілому, так і значно менші за обсягом об'єкти, тобто ті, які охоплені теоріями середнього рівня:

1. Соціологія суспільної свідомості.
2. Соціологія праці.
3. Соціологія релігії.
4. Соціологія сім'ї.
5. Соціологія освіти і виховання.
6. Соціологія політики.

Класифікація прогнозів

Однією з найважливіших функцій прогностики є своєчасне інформування широких верств громадськості про проблеми, які можуть виникнути в окремій країні або перед усім людством, про шляхи досягнення.

Певних цілей соціально-економічного, екологічного і політичного розвитку. На думку І. В. Бестужева-Лади, прогнози можуть і повинні передувати планам, програмам, управлінським рішенням, мають оцінювати хід, а головне, наслідки виконання чи невиконання планів і управлінських рішень.

Існують різні види прогнозів. Їх типологія може бути побудована за різними критеріями - залежно від об'єкта, часу, на який прогнозується об'єкт, цілей, методів прогнозування і т. ін.

Найзагальнішим є поділ прогнозів на природничо-Наукові та соціальні. Соціальне прогнозування здійснюється, як правило, для розробки рекомендацій щодо оптимального впливу на прогнозоване явище чи процес з метою їх реалізації чи відвернення.

Важливою категорією прогностики є також поняття «горизонту прогнозування». Це - часовий інтервал, на котрий здійснюється розвідка майбутнього. За таким критерієм прогнози поділяються: на понад довгострокові (50_100 років) довгострокові (30_40 років) середньострокові (5-20 років) короткострокові (1 рік) оперативний - до 1 місяця

Залежно від мети прогнози поділяють на пошукові та нормативні. Пошуковий прогноз - це передбачення розвитку явищ шляхом умовного продовження в майбутнє тенденцій, які домінували в минулому і домінують нині, абстрагуючись від планів, проектів, програм, управлінських рішень, які можуть змінити існуючі тенденції, зумовити самоздійснення чи самозруйнування прогнозу. Пошуковий прогноз з'ясовує те, що найімовірніше відбудеться за збереження існуючих тенденцій. Відповідь при цьому дається неоднозначна, у формі певної шкали ймовірності.

Нормативний прогноз — передбачення бажаного стану явищ на основі попередньо визначених норм, ідеалів, цілей. У процесі його вироблення триває пошук відповіді на запитання: як досягти бажаного?

Нормативними можуть бути тільки соціальні прогнози. Нормативне прогнозування схоже на планування, проектні розробки, але не тотожне їм.

Назвемо такі особливості соціального прогнозування у його співставленні з соціальним плануванням:

- формулювання мети соціального прогнозування порівняно з плануванням має загальніший і абстрактніший характер. Мета соціального прогнозування — на основі аналізу стану і поведінки соціальної системи в минулому, а також вивчення тенденції зміни чинників, що впливають на неї, визначити кількісні та якісні параметри її розвитку в перспективі, розкрити зміст ситуації, в яку потрапить система;
- соціальне прогнозування на відміну від планування забезпечує лише інформацію для обґрунтування рішень і вибору методів планування, указує на можливі шляхи розвитку в майбутньому;
- соціальне планування визначає, який із цих шляхів вибирає суспільство.
- план містить уже готові рішення і є директивним документом, що визначає їхній зміст, період проведення, відповідальних осіб, потрібні для цього кошти тощо. Прогноз як наукове знання про майбутній стан соціальних процесів і явищ має ймовірнісний характер, план — однозначна варіантна модель.

3.Особливості методології прогнозування. Класифікація методів прогнозування та їх характеристика.

Мета соціального прогнозування й на основі аналізу стану і поведінки соціальної системи в минулому, а також вивчення тенденції зміни чинників, що впливають на неї, визначити кількісні та якісні параметри її розвитку в перспективі, розкрити зміст ситуації, в яку потрапить система;

- соціальне прогнозування на відміну від планування дає лише інформацію для обґрунтування рішень і вибору методів планування, указує на можливі шляхи розвитку в майбутньому;
- соціальне планування визначає, який з цих шляхів вибирає суспільство.

План містить уже готові рішення і є директивним документом, що визначає їхній зміст, період проведення, відповідальних осіб, потрібні для цього кошти тощо. Важливою проблемою методології прогнозування є виявлення чинників, які детермінують майбутнє. Майбутнє - такий стан явищ, процесів, який витікає з теперішнього і має корені в минулому.

Об'єктивні умови містять зародки майбутнього у вигляді нових елементів. Але визначити, яке майбутнє у них, можна тільки на основі законів розвитку тих чи інших об'єктів,

Одним із найбільш загальних і універсальних законів дійсності є закон причинності, або каузальної (причинної) залежності. Враховуючи основну ознаку цього закону — причина обов'язково зумовлює наслідок, — з'ясовуючи причини, можна передбачити і наслідки цих причин. Більше того, якщо певні наслідки не бажані, можна спробувати їх уникнути, паралізувавши або змінивши їх причини. Звичайно, не для всіх законів існує кількісне, математичне вираження.

Важливе значення для прогнозування мають ритмо-циклічні закономірні зв'язки явищ. Циклічний розвиток в суспільному житті простежується значно слабше, ніж в неорганічній природі чи в біосфері. Циклічність піддається кількісним вимірам, що і дає змогу прогнозувати тенденції суспільного змін.

Системна будова явищ також є об'єктивною основою передбачення. Знаючи характерні риси, функції залежних між собою елементів явища як системи, можна передбачити і поведінку явища в цілому.

Необхідною умовою пізнання майбутнього є з'ясування відповідних властивостей психіки. Корені таких властивостей лежать в психофізіологічній еволюції вищих тварин і людини. Адже передбачення хоча б найближчого майбутнього потрібне кожній живій істоті, наділеній психікою, навіть для елементарних дій. Психіка не тільки відображає дійсність, але й проникає в майбутнє. Цю властивість називають «випереджаючим відображенням», «моделлю потрібного майбутнього». Таке передбачення виявляється як на безумовно-рефлекторному (інстинктивному), так і на умовно-рефлекторному рівнях психіки. Властивість психіки випереджати події зовнішнього світу є однією з найефективніших форм пристосування до середовища.

Основою випередження майбутнього, випереджаючого відображення є досвід минулого. Він накопичується нервовою системою завдяки властивості нервової тканини «записувати» минулі події. А повторюваність, циклічність подій створюють об'єктивні умови для передбачення майбутнього.

Оцінка людьми перспектив розвитку явищ чи процесів на основі попереднього досвіду, за аналогією з уже відомими подібними явищами і процесами, є одним з основних джерел інформації про майбутнє. Іншим джерелом є екстраполяція (умовне продовження в майбутнє тенденцій, закономірності розвитку яких в минулому і нині достатньо відомі). Ще одним шляхом одержання інформації про майбутнє є моделювання майбутнього стану того чи іншого явища, процесу з урахуванням очікуваних або бажаних змін деяких умов, перспективи розвитку яких достатньо відомі.

Прогностика налічує понад двісті методів прогнозування. Австрійський футуролог Е. Януч умовно поділив їх на п'ять груп:

- 1) методи експертних оцінок;
- 2) методи екстраполяції наявних тенденцій розвитку;
- 3) методи моделювання;
- 4) методи історичних аналогій;
- 5) сценарії майбутнього.

Методи експертних оцінок базуються на збиранні та систематизації як індивідуальних, так і колективних оцінок експертів провідних спеціалістів у даній галузі. Тут не просто враховується опосередкована думка експертів, а й аналізуються та «об'єктивізуються» їхні суб'єктивні оцінки за допомогою спеціальних процедур. Це істотно підвищує надійність і достовірність прогнозів.

Історія експертних оцінок бере свій початок у давньому минулому. Аж відтоді проводять експертизу вин, парфумів, прянощів, чаю, кави, сирів та інших харчових продуктів. Існують кінологічна, спортивна, судово-медична, соціологічна експертизи тощо.

У процесі експертних процедур виникають три основні проблеми, успішне розв'язання яких необхідне для здобуття надійного прогнозу: 1) підбір експертів; 2) організація їхньої роботи; 3) узагальнення й опрацювання результатів опитування.

Останніми роками розроблено чимало методів підбору експертів - об'єктивних (за кількістю наукових праць, досвідом роботи, рекомендаціями співробітників, результатами спеціальних тестів тощо) і суб'єктивних (таємне голосування за кожною кандидатурою в експертну групу, взаємна оцінка майбутніх експертів за допомогою спеціальних шкал і т. ін.). Проте жоден із цих методів не можна вважати досконалим і універсальним. На практиці зазвичай застосовують різні їхні комбінації.

Наприклад, експертна група складається з 6-12 експертів (за заочних опитувань близько 50-60). Далі постає питання про спосіб проведення експертизи. Традиційні дискусії й безпосередній обмін думками мають багато вад: тиск авторитету, небажання експертів публічно відмовлятися від своєї думки та суперечити узвичаєним поглядам тощо. Тому найбільшої популярності набув так званий метод Дельфі, назва якого походить від давньогрецького міста, відомого своїми оракулами. Цей метод був запропонований у 60-ті роки XX ст. компанією РЕНД (США). Згідно з його правилами, експертне опитування проводиться анонімно, у кілька турів з ознайомленням експертів з думками їхніх колег після кожного туру.

Перші оцінки експертів, як правило, завищені. Під час повторних опитувань експертам пропонується на вибір або обґрунтувати свою думку, або змінити її з урахуванням висновків інших експертів. Після кількох циклів експерти звичайно доходять майже однакових висновків. На всіх етапах опитування вони працюють анонімно. Зв'язок між експертами здійснюється, як правило, за допомогою електронної пошти.

Інша поширена версія опитування експертів - «мозкова атака». Суть її у повній забороні будь-якої критики в той час, коли пропонуються ідеї стосовно до розв'язання проблеми. Крім того, для стимулювання оригінальних, навіть «божевільних» ідей, для їх генерування запрошують експертів-дилетантів. Вони дилетанти щодо предмета експертизи, але авторитетні фахівці в інших галузях знання.

Відкладена за часом критика, яку здійснюють уже експерти-фахівці, не ототожнюється з критикою персони, що висунула ідею. Як правило, ця методика значно стимулює творчу активність експертів-дилетантів, детонує «ланцюгову реакцію» оригінальних ідей, викликає ефект так званого інтелектуального резонансу. Мозковий штурм дає змогу за годину здобути набагато більше дивовижних результатів, ніж це відбувається в разі застосування звичайних методів за кілька років.

Існує ще один варіант експертних оцінок - опитування громадської думки. Він використовується для розв'язання низки соціальних, економічних, етнокультурних, екологічних проблем, коли думка пересічного громадянина не менш важлива, ніж оцінка найкваліфікованішого експерта, адже в питаннях повсякденного життя кожного громадянина можна розглядати як експерта з багатим досвідом.

Опрацювання результатів експертних оцінок під час прогнозування принципових труднощів не викликає і зводиться до пошуку середньоарифметичної оцінки, при цьому крайні значення в ряді оцінок експертів відкидаються, оскільки вони найчастіше зумовлені випадковими факторами. Низку модифікацій і вдосконалень методу експертних оцінок було

запропоновано українськими вченими (В. М. Глушков, Г. М. Добров, Є. С. Жаріков, Є. І. Суїменко, Є. М. Головаха та ін.).

Методи екстраполяції тенденцій розвитку також ефективно застосовуються в глобальному прогнозуванні. Центральною концепцією цих методів є припущення про безперервність розвитку більшості процесів реального життя. Якщо для певної системи (технічної, біологічної, соціальної) у минулому був характерний розвиток (зростання чи спад) з постійною швидкістю або прискоренням, то є підстави вважати, що ці швидкість чи прискорення залишаться незмінними деякий час і в майбутньому.

Отже, можна графічно чи аналітично (з допомогою спеціальних математичних функцій) подовжити криві зростання чи спаду процесу на певний часовий інтервал і обчислити кількісні характеристики майбутнього стану об'єкта прогнозування. Проте необхідно бути дуже обережним у виборі часових інтервалів прогнозування. Необгрунтоване подовження на майбутнє тенденцій минулого часто призводить до абсурду. Річ у тому, що на певному етапі розвитку внаслідок дії закону взаємного переходу кількісних і якісних змін починається уповільнення зростання або спаду, яке потім узагалі припиняється, і система переходить у стаціонарний стан. Крива розвитку має у цьому разі S-подібну форму і називається експонентою (логістичною кривою).

Більшість глобальних процесів, що породжують сьогодні занепокоєння громадськості (зростання населення в густонаселених регіонах, забруднення навколишнього середовища, збільшення концентрації вуглекислого газу в атмосфері планети, розширення «озонових дир» та ін.), теж можна зобразити логістичними кривими, і вони неминуче стабілізуються. Однак дуже важко визначити, на якому етапі почнеться уповільнення процесів і коли настане стабілізація.

Для побудови надійного довгострокового прогнозу методом екстраполяції тенденції розвитку необхідно мати надійні статистичні дані про перебіг процесу в минулому за певний проміжок часу, який удвічі-утричі перевищує горизонт прогнозу. Крім цього, необхідна ретельна оцінка можливих якісних змін у ході процесу, що вивчається.

Методи моделювання - це методи, за допомогою яких здійснюється побудова і дослідження прогностичних моделей об'єкта прогнозування. Ці моделі досить різноманітні. До їх складу входять формалізовані і неформалізовані історико-логічні моделі, сценарії, графи, імітаційні та ігрові моделі, «дерево цілей», «дерево проблем», системи показників тощо.

Імітаційне моделювання - один з найсучасніших способів дослідження і прогнозування складних систем. Його ефективність особливо зросла з появою нових потужних інформаційних систем і технологій.

Імітаційне моделювання можна визначити як процес конструювання математичної моделі реальної системи з дальшим дослідженням і проведенням експериментів на цій моделі. Унаслідок вивчення поведінки моделі за різних умов і різних значень параметрів з'являється можливість прогнозувати поведінку реальної системи, передбачати наслідки тих чи тих управлінських дій або змін. Інакше кажучи, експерименти із самою системою чи об'єктом моделювання замінюються експериментами з його модельним описом.

Це особливо важливо під час дослідження регіональних і глобальних екологічних і економічних процесів, коли прямий експеримент або принципово неможливий, або може призвести до непередбачених наслідків.

Особливістю імітаційного моделювання є також і те, що воно не потребує точного формалізованого опису системи. Цілком досить лише в загальних рисах знати головні принципи функціонування і взаємодії елементів системи. Однак модель завжди має бути побудована за певною науково обґрунтованою концепцією чи теорією процесу, який досліджується.

За імітаційного моделювання певного процесу або системи виконуються такі основні операції:

- 1) дається словесний опис системи чи процесу, що досліджується, його особливостей і цілей, у досягненні яких має допомогти імітаційна модель;
- 2) точно ставиться завдання, визначаються першорядні параметри моделі, встановлюються взаємозв'язки між ними;
- 3) системи і процеси піддаються формалізованому опису, розробляються відповідні комп'ютерні програми;
- 4) на комп'ютері проводяться імітаційні експерименти з моделлю, аналізуються здобуті результати, прогнозується майбутній стан поведінки системи, процесу з урахуванням змін тих чи тих початкових умов.

Імітаційне моделювання не потребує великих людських і фінансових витрат: кількість дослідників у групі не перевищує семи осіб. Їх добирають з огляду на умови забезпечення комплексного міждисциплінарного підходу. Р. Шеннон так описує ідеальну групу дослідників з імітаційного моделювання: один або кілька спеціалістів із системного аналізу; один або кілька спеціалістів з обчислювальної техніки, комп'ютерних технологій; один або кілька фахівців-ерудитів з багатим практичним досвідом стосовно до об'єкта моделювання; один або кілька економістів представників фірм, установ, організацій, зацікавлених у результатах дослідження.

Така сукупність фахівців за умови їхніх цілеспрямованих, узгоджених дій забезпечує комплексний, міждисциплінарний характер досліджень, що особливо важливо для вивчення складних систем і процесів. Цей своєрідний «колективний розум», закладений у модель, перетворює її у форму самоусвідомлення людини, оскільки об'єктом вивчення стає світ, що оточує людину, тобто система «Людина-Світ».

Серед перших спроб побудувати імітаційну модель слід відзначити розробки 70-х років групи співробітників Обчислювального центру АН СРСР на чолі з М. М. Мойсєєвим. Ця група створила імітаційну модель історії політичного, економічного і воєнного «змагання» грецьких полісів часів Пелопоннеської війни. До побудови такої моделі були залучені також учені-історики, військові. Автори склали близько 2000 рівнянь, які досить повно описували модельовані процеси. Модель допомогла вперше виявити і зрозуміти багато нових фактів історії Давньої Греції: встановлено реальну тогочасну вартість вовни і деяких інших товарів, з'ясовано кількість вина (0,5 л на день), яку отримував кожний раб, тощо.

Крім імітаційних моделей, широкого застосування набули історичні аналогії і сценарії майбутнього. Сценарій можна розглядати як історико-системну модель соціального чи біосоціального розвитку. Уперше сценарій як

метод виявлення закономірностей і механізмів розвитку складних біосоціальних систем був побудований Г. Каном і А. Вейнером у книжці «Рік 2000» і визначався як гіпотетична послідовність подій. І цей, і інші сценарії з'ясовують: по-перше, в який спосіб, крок за кроком, може бути реалізована та чи та теоретична ситуація; по-друге, які є варіанти на кожному етапі для кожного учасника подій для того, щоб відвернути, полегшити або уникнути негативного розвитку подій.

Побудова «дерева цілей», або «дерева проблем» — це графічне зображення етапів досягнення цілей або етапів розв'язання певних проблем. Цілі або проблеми, зображені графічно у взаємозв'язку, мають вигляд розгалуженого дерева і відбивають усі потенційно можливі події, відкриття, небезпеки, ризики, альтернативні способи досягнення мети.

Дуже близьким до розглянутих методів є морфологічний аналіз, який широко застосовується для вивчення всіх можливих альтернатив тих чи тих процесів. Сучасного вигляду він набув завдяки працям відомого швейцарського астронома Ф. Цвіккі.

Морфологічний аналіз ґрунтується на тому, що складну проблему розбивають на окремі «цілі» прогнозування, яким надають певну «вагу». За кожною «ціллю» накреслюють 3-4 ймовірні шляхи її досягнення, тобто варіанти прогнозу; передбачають імовірність реалізації кожного варіанта.

У такий спосіб дістають математичне очікування як результат множення «ваги цілі» на ймовірність варіанта її досягнення. Той варіант, що має максимальне математичне очікування, вважається оптимальним і береться за базу практичних дій.

Варто зазначити, що жоден з розглянутих методів не може забезпечити високу надійність прогнозу. Тому на практиці зазвичай звертаються до комбінованих, комплексних методів. Такий підхід дає змогу позбавитися вад окремих методів і гарантувати більшу точність і надійність прогнозів.

4. Типова методика побудови комплексного прогнозу. Проблема якості і верифікації прогнозів.

По-перше, це попередня орієнтація, визначення цілей, напрямків, оптимальних часових інтервалів прогнозу, складання попередніх сценаріїв у світі політичних, ідеологічних і соціальних завдань на прогнозований період, вибір основних методів і організаційно-технічних заходів.

По-друге, це розроблення вихідного (базового) прогнозу і визначення головних параметрів і чинників, що впливають на його поведінку, збирання «фонових» характеристик (соціокультурних, економічних, політичних та ін.), які можуть впливати на стан об'єкта прогнозування.

По-третє, розроблення пошукового прогнозу насамперед методами екстраполяції тенденцій і експертних процедур, побудова на його підставі «дерева проблем», що їх необхідно розв'язати.

По-четверте, розроблення нормативного прогнозу і побудова на його підставі «дерева цілей», яких треба досягти для оптимального розв'язання наявних проблем.

По-п'яте, контрольна перевірка точності і надійності прогнозу на практиці або з допомогою експертних процедур.

По-шосте, формулювання рекомендацій для оптимального програмування, планування, проектування, управління.

Якість прогнозу є комплексною його характеристикою і залежить від багатьох факторів: інформаційного забезпечення, вибору горизонту, відповідних методів прогнозування, мети, наявності системи зворотного зв'язку і моніторингу.

Верифікація прогнозу, тобто визначення ступеня його відповідності дійсному стану об'єкта прогнозування вмайбутньому можлива лише після завершення періоду упередження. Але вже на завершальних етапах розроблення прогнозу ймовірна і бажана відносна (попередня) верифікація - визначення ступеня відповідності прогнозу вимогам сучасної науки, тенденціям розвитку суспільної практики, його достовірності й обґрунтованості.

У відносно простих випадках функції верифікації виконують експертні оцінки. У складніших - потрібні спеціальні процедури, наприклад, верифікація способом:

- 1) розроблення повторного прогнозу методом, що відрізняється від попереднього;
- 2) порівняння верифікованого з іншим прогнозом, отриманим з інших джерел;
- 3) перевірки адекватного прогнозу в ретроспекції;
- 4) використання логічних критеріїв;
- 5) додаткового опитування експертів;
- 6) спростування критичних зауважень опонентів;
- 7) виявлення й урахування джерел імовірних помилок;
- 8) порівняння з оцінкою найбільш компетентного експерта.

Соціальні прогнози базуються на аналізі інформаційного масиву, до складу якого входять різноманітні джерела: матеріали ЗМІ, статистичні дані, наукові видання, звіти про зарубіжні відрядження спеціалістів тощо. Об'єктивну інформацію про життя суспільства не можна дістати лише з офіційної статистики. Вона має бути доповнена даними соціологічних і соціально-психологічних розвідок. Необхідно також ураховувати так зване економічне, політичне, науково-технічне, організаційне «тло» об'єкта прогнозу.

Прогнози піддаються як самореалізації, так і саморуйнації. Сприятливі прогнози реалізуються скоріше ніж передбачається, тому що люди цього бажають і сприяють їхній реалізації. Несприятливі прогнози можуть зовсім не збутися саме тому, що люди перешкоджають їх реалізації. Цей ефект названий О.М. Гендіним «ефектом Едипа» саме з огляду на те, що цар Едип, узнавши від піфії про свою загибель від руки сина, власною дальшою поведінкою допоміг реалізуватися цьому пророцтву. Інакше кажучи, якщо прогноз не справдився або відбувся раніше чи пізніше, це ще не свідчить про його неякісність або помилковість. Треба в подібних ситуаціях брати до уваги вплив людського, соціального фактора на здійснення прогнозу.

ТЕМА 2. Логіка складання соціального прогнозу. Пошуковий прогноз

1. Методика прогнозного пошуку.
2. Проблемна ситуація і перспективи її розвитку.
3. Соціальні проблеми і їхня систематизація.
4. Розробка вихідної моделі та її аналіз.
5. Побудова моделі прогнозного тла(фону).

1. Методика прогнозного пошуку

Більшість об'єктів дослідження в природних і технічних науках зовсім або майже не піддається видозміні за допомогою дій на основі рішення, прийнятого з урахуванням прогнозу. Тут мова може йти тільки про безумовне прогнозі можливого реального стану прогнозованого об'єкта з метою пристосуватися до цього стану (наприклад, прогноз погоди).

Об'єкти дослідження суспільних наук, як правило, порівняно легко піддаються видозміні за допомогою дій на основі рішення, прийнятого з урахуванням прогнозу. Будь-яке передбачення можливого майбутнього реального стану соціального об'єкта, а також рішення і дії на основі такого передбачення видозмінять початковий стан, і прогноз стане недостовірний. Проте, багато соціальні процеси, Теоретично піддаються управлінню, на практиці розвиваються стихійно, що дає підставу застосовувати до них методи природничих прогнозів. При цьому слід мати на увазі, що стихійність протікання аналізованого процесу може змінитися строго контрольованим цілеспрямованим розвитком. Наприклад, давно назріла необхідність змін в сферах розселення, містобудування, демографії та багатьох інших. Такі зміни можуть здійснюватися як вольовим порядком, так і з урахуванням наукового аналізу, діагнозу і прогнозу досліджуваного явища. З цього випливає, що на відміну від природничо-наукових соціальний прогноз повинен бути орієнтований не на безумовне передбачення, а на сприяння оптимізації прийнятих рішень.

Реалізується це завдання шляхом використання дослідницької техніки пошукового і нормативного прогнозування, що дає досить обґрунтовані матеріали при виробленні рекомендацій для визначення мети, планування, проектування та управління в цілому.

Основне завдання пошукового прогнозу - виявлення перспективних проблем, що підлягають вирішенню засобами керування. Пророкування в даному випадку носить суто умовний характер, що базується на абстрагуванні від можливого і навіть необхідного втручання з боку сфери управління. Методологічно неприпустимо зводити соціальний прогноз до пошуку, але настільки ж неприпустимо переходити відразу до нормативної розробці моделі, не маючи уявлення про проблемну ситуацію, в умовах якої існує об'єкт і для подолання якої ведеться прогнозне дослідження.

У найбільш загальному вигляді пошуковий (вишукувальний, дослідний, трендовий, генетичний, експлоративний) прогноз виглядає як умовне продовження в майбутнє тенденцій розвитку досліджуваних явищ, закономірності розвитку яких в минулому і сьогоденні досить добре відомі. При цьому свідомо абстрагуються від можливих і навіть необхідних,

неминучих планових, програмних проектних і організаційних рішень, здатних істотно змінити тенденції, що намітилися.

Суть і ціль прогнозного пошуку - в з'ясуванні того, що реально станеться з об'єктом при збереженні існуючих тенденцій розвитку, т. е. за умови, що сфера впливу не виробить пошукових рішень, здатних змінити несприятливі тенденції.

Дослідницька техніка розробки пошукового прогнозу базується на принципі екстраполяції в майбутнє (або інтерполяції відсутніх значень) динамічних даних, закономірності розвитку яких в минулому відомі.

Власне екстраполяція (інтерполяція) може бути досить складною, що враховує різноманітні фактори і робить прогноз більш інформативним. При цьому на практиці пошуковий прогноз дає не одне, а цілий ряд можливих значень, що дозволяють точніше орієнтуватися в ситуації, що складається.

Найбільш простий є так звана пряма (механічна, наївна) екстраполяція: Вона продовжує розпочатий динамічний ряд з часу заснування до часу попередження прогнозу. Реалізація йде за принципом: якщо є 1, 2, 3, 4 (період заснування), то за умови невтручання ззовні і збереження тенденції, що намітилася динамічний ряд буде виглядати як 5, 6, 7, 8 і т. Д. По періоду попередження. У разі інтерполяції: якщо 1, 2, 3, 6, 7, 8, то в середині виявиться 4, 5. Не слід недооцінювати ефективність такої логіки: в багатьох випадках життя важливі соціальні процеси розвиваються саме подібним чином і прогноз на цій основі виявляється в високого ступеня достовірним.

Правда, на практиці соціальні прогнози часто розгортаються набагато більш складним чином - не обов'язково лінійно, а, припустимо, в геометричній прогресії, експоненціально, гіперболічно, логістично і т. Д. Однак на кожен такий випадок існує або може бути введена відповідна математична формула, що дозволяє ускладнювати екстраполяцію до будь-якої необхідної ступеня.

Тому 1, 2, 3, 4 не обов'язково повинні означати в екстраполяції 5, 6, 7, 8. Екстраполяція може виглядати і як 6, 9, 15, 24, і як 16, 32, 64, 128, і навіть як 5, 4, 3, 2, 1 (в залежності від використовуваної формули). Вона може бути не тільки кількісної (статистичної), але і якісної (логічної). Наприклад, при екстраполяції якогось явища на більш широке коло інших явищ в часі або просторі (або в тому і іншому відразу) з використанням методу аналогії.

Така техніка широко використовується в природничих прогнозах в тих випадках, коли досліджувані процеси розвиваються по виявленим закономірностям стійко, без відхилень і коливань. У соціальній сфері такі процеси зустрічаються рідко. Як правило, в своєму розвитку вони зазнають змін, математична формалізація яких вимагає використання додаткових прийомів мінімізації недоліків прямої екстраполяції.

Додаткові прийоми немеханічної, нелінійної екстраполяції:

- 1) Вичленовування крайніх можливих значень екстраполіруемого динамічного ряду по заздалегідь заданим критеріям, т. Е. визначення верхньої і нижньої екстрем. Причому передбачається, що за верхній Екстрема простягається область абсолютно нереального, фантастичного, а за нижній - абсолютної неможливості функціонування прогнозованого об'єкта, область катастрофічного. Складність у використанні цього прийому - визначення і підстава критеріїв побудови екстрем.

2) Інший прийом (доповнює перший) - визначення найбільш вірогідного значення з урахуванням даних прогнозного фону (Науково-технічного, демографічного, економічного, соціологічного, соціокультурного, політичного, міжнародного). Необхідно виявити по кожній групі найбільш інформативні в кожному конкретному випадку показники і співвіднести їх зі значеннями прямої екстраполяції, а якщо знадобиться, і зі значеннями верхньої і нижньої екстрем. В результаті операції буде визначено значення найбільш ймовірного тренда - екстраполювати в майбутнє тенденції.

Таким чином, пошуковий прогноз містить чотири основні компоненти:

- 1) дані прямої екстраполяції динамічних рядів вихідної моделі, службовці початковим орієнтиром подальших прогнозних побудов;
- 2) верхня Екстрема прогнозного пошуку: результат зіставлення даних першої пошукової моделі з даними прогнозного фону. Дозволяє визначити максимальне відхилення тренда в бік області нереального;
- 3) нижня Екстрема прогнозного пошуку: обчислюється тими ж способами, що і верхня. Визначають максимально можливе відхилення тренда до межі, за якою починається область катастрофічного;
- 4) найбільш ймовірний тренд (екстрапольована в майбутнє тенденція) між верхньою і нижньою екстремами з урахуванням даних прогнозного фону.

У процесі прогностичного дослідження неприпустимо припущення значення жодного з перерахованих компонентів. Перші три компоненти (пряма екстраполяція, верхня і нижня екстремі) служать як би обмежувачами найбільш ймовірного тренда, окреслюють межі реального. Пряма екстраполяція тут грає роль вихідного моменту, стримуючого фактора при надмірному розкид оцінок, що суперечать даним прогнозного фону.

Разом же взяті, всі чотири компоненти розширюють пізнавальні можливості осіб, які приймають рішення, показують неприпустимість рішень, які виводять об'єкт на рівень утопії або катастрофи, дають можливість більш ґрунтовно зважувати можливі наслідки прийнятих рішень, а все це разом забезпечує високу ступінь об'єктивності і, отже, ефективності цих рішень.

Результатом прогнозного пошуку буде не реально очікуваний стан, до якого варто пристосуватися, а комплекс проблем, які необхідно вирішити. Сама по собі ціль пошукового прогнозу - виявлення очікуваного проблемного стану, перспективних проблем, кожна з яких є складовою ланкою своєрідною ситуації - проблемної.

2. Проблемна ситуація і перспективи її розвитку

Найбільш важливий етап розробки пошукового прогнозу – побудова прогностичної моделі шляхом перетворення параметрів вихідної, за законами прогностики, і, можливо, більш ефективної інтерпретації даних. Сутність пошукової цієї процедури зводиться до з'ясування особливостей перспектив подальшого розвитку об'єкта при тенденціях, що намітилися, з умовним абстрагуванням від можливого чи необхідного втручання з боку сфери керування, тобто до з'ясування особливостей процесу назрівання перспективної соціальної проблеми (чи її дозволу, якщо таке вже намітилося, і проблема, таким чином, носить минулий, поточний характер).

Методологія системного підходу вимагає розгляду кожної проблеми в контексті системи - певного проблемного стану, більш того, в рамках метасистеми - комплексу подібних станів, який іменується проблемною ситуацією.

Власне процедура побудови пошукової прогностичної моделі складається з вивчення та формалізації якісно-кількісних оцінок перспектив розвитку проблемної ситуації. Основні характеристики розвитку цього соціального явища такі:

- проблема як особливого виду протиріччя, розрив між дійсним і бажаним;
- проблемний стан, При якому об'єктивно існує і суб'єктивно усвідомлюється (людиною, соціальною групою, суспільством в цілому) необхідність суттєвих змін, щоб по можливості зблизити бажане і дійсне стану;
- проблемна ситуація як сукупність проблемних станів - такий стан речей в якійсь галузі в цілому, при якому зазначена необхідність змін виступає як соціальне явище. При цьому слід мати на увазі, що проблема і проблемний стан можуть і не носити соціального характеру.

Якщо проблема або проблемна ситуація об'єктивно існує, але суб'єктивно не усвідомлюється людьми, вона практично не є актуальною (хоча в теорії об'єктивно її актуальність може бути досить високою). Якщо ж ситуація видається людям проблемної, а об'єктивно такою не є, то це псевдопроблемна ситуація.

Вихідний момент в цьому ланцюзі - звичайна нормальна ситуація, при якій розрив між дійсним і бажаним є несуттєвим і носить переважно кількісний характер.

Коли розрив між дійсним і бажаним стає надмірним, несумісним з нормальним функціонуванням соціального об'єкта, Виникає проблемна ситуація. Процес переходу від нормальної ситуації до проблемної зазвичай розвивається поступово, і цей розвиток називається назріванням проблемної ситуації. Якщо відбувається своєчасне втручання сфери соціального управління, то процес назрівання переривається і ситуація повертається, точніше перетворюється знову в нормальну, але зазвичай вже на більш високому рівні функціонування, завдяки чому і відбувається розвиток особистості, суспільства.

Якщо ж сфера керування не діє або запізнюється з реакцією, то проблемна ситуація виявляється повністю назрілою, Яка склалася, і виникає необхідність істотних змін під страхом припинення нормального функціонування і тим більше розвитку соціального об'єкта. В цьому випадку втручання з боку сфери управління не тільки категорично необхідно, але і сильно утруднено, оскільки доводиться вживати термінових заходів аварійного характеру в умовах гострого дефіциту часу і коштів. Однак і на цьому етапі енергійне і ефективне втручання, нехай з працею, але здатне ввести ситуацію в нормальне русло.

Бездіяльність або неефективність сфери управління при повністю назрівала проблемної ситуації неминуче переводить останню на наступний рівень: починає назрівати критична ситуація. Розвиток, по суті, припиняється. Мало того, настає припинення нормального функціонування одного елемента об'єкта за іншим і виникає небезпека катастрофи. Положення та на цьому етапі,

в принципі, можна нормалізувати, але вже ціною незмірно більших витрат сил і засобів, ніж на попередньому.

Якщо нормалізації не відбувається, починається наступна і остання стадія: назрівання катастрофічної ситуації. У міру розвитку цього процесу нормалізувати становище виявляється все важче, і спроби стають безнадійними. Настання катастрофічної ситуації означає загибель, розпад, розкладання соціального об'єкта з перетворенням його в якісно інший стан.

Альтернатива катастрофічної ситуації - революційна ситуація як реакція суспільства на критичну ситуацію з метою зробити соціальний переворот, здатний перевести об'єкт в бажане якісно інший стан, що дозволяє йому нормально функціонувати і розвиватися на більш високому рівні. Така ситуація може виникнути в будь-якій сфері діяльності: в науці (як соціальному інституті), в техніці, демографії, культурі, екології тощо.

Розглянутий процес не є чимось фатальним, визначеним, неминучим. Це не пророкування, інформація для осіб, які приймають рішення, що дозволяє приймати рішення завчасно і на більш обґрунтованому рівні, зі зниженим ризиком відхилення від оптимуму. Такого роду підхід до інформації пошукового характеру знижує неминучий відтінок негативності у відношенні до неї як до пророцтва, ставить її на службу задачам планування і керування.

3. Соціальні проблеми і їхня систематизація

Як вже зазначалося, найбільш поширена інтерпретація поняття «соціальна проблема» - це розрив між дійсним і бажаним, що створює своєрідне поле невизначеності. Будь-яке соціологічне дослідження, прогностичне зокрема, - це наукове дослідження соціальних проблем, яким підпорядкований вибір відповідних предметів дослідження.

Характерні особливості соціальних проблем:

- 1) вирішення проблеми одного рівня викликає поява більш складних проблем більш високого рівня;
- 2) зв'язок з конкретно-історичній обстановкою даного суспільства на даному етапі його розвитку;
- 3) рішення соціальної проблеми обов'язково пов'язано з соціальною метою (мається на увазі свідомо цілеспрямована діяльність людей).

Структурні компоненти механізму генезису соціальної проблеми такі:

- 1) соціально-економічна обстановка, що існувала, коли соціальні проблеми були істотно іншими;
- 2) соціальні інститути, створені в реальних умовах для вирішення проблем;
- 3) виникнення нової соціально-економічної обстановки (у міру вирішення проблем);
- 4) зростаюча неадекватність старих інститутів нової обстановки (назрівання проблеми);
- 5) усвідомлення необхідності створення нових інститутів для вирішення нових, назріваючих проблем (шляхів вирішення проблеми).

«Дерево проблем» будується як би «від низу до верху»:

- визначається одна або кілька ключових проблем;

- виділяються проблеми ще більш конкретного порядку для забезпечення вирішення проблем наступного рівня тощо;
- визначаються максимально деталізовані приватні проблеми, вирішення яких призводить до досягнення цілей того ж максимально деталізованого рівня.

Рекомендації з методики систематизації і визначення шляхів оптимального вирішення соціальних проблем:

1. Кожну соціальну проблему необхідно розглядати в контексті не тільки суміжних, а й усієї системи соціальних проблем загальнодержавного та загальносвітового масштабу. Спроба розглядати проблему ізольовано або навіть тільки на тлі кількох суміжних проблем може привести до помилкових оцінок її особливостей і характеру, невірним рекомендацій оптимальних шляхів вирішення і залишити поза увагою побічні наслідки вирішення проблеми в більш віддаленому майбутньому, що різко знизить ефективність пошукового прогнозу.
2. Перш ніж приступити до вирішення проблем, що розташовуються на «гілках» ієрархічної системи, потрібно забезпечити вирішення основоположних проблем на «стовбурі» і перш за все - ключових «кореневих». Тому при побудові вихідної моделі прогнозованого об'єкта необхідний строгий системний підхід, інакше пошукова модель, побудована на цій основі, виявиться неадекватним процес прийняття рішень.
3. Орієнтувати мети і задачі, робочі гіпотези та структуру, час заснування і попередження, методи і організацію прогнозу впливає таким чином слід, щоб прояснити не тільки процес назрівання проблеми при різних умовах його протікання і навіть не альтернативні можливості її рішення, причому не тільки безпосередніх, а й другого, третього і т. і. порядків. Це ключова проблема пошукового прогнозування. Рішення упирається в послідовне підвищення дієвості методик, що включають можливо більш широке коло традиційних і нових методів практики розробки прогнозів.

Послідовність операцій при розробці пошукового прогнозу:

1. Пряма (механічна) екстраполяція динамічних рядів вихідної моделі на період попередження прогнозу з метою створити орієнтируючу основу для подальших операцій методами трендового моделювання та зведення їх в систему першій (основний) пошукової моделі.
2. Обчислення так званої верхньої екстремі прогнозного пошуку (наприклад, максимально можливого зростання темпів і масштабів автоматизації виробництва, зростання народонаселення і т. д.). Тут, як і в подальшому, вже не обійтися трендовими моделями, потрібне розширення апарату моделювання (формалізовані сценарії, матриці, графи, мережеві і імітаційні моделі та ін.). Отримані результати зводяться в систему другий пошукової моделі прогнозу.
3. Обчислення нижньої екстремі прогнозного пошуку тими ж способами з визначенням максимально можливих відхилень тренда до протилежної умовного кордону, за яким починається область свідомо катастрофічного (наприклад, виснаження ресурсів, брак коштів, депопуляція та ін.). результат - третя пошукова модель прогнозу.
4. Обчислення найбільш ймовірного тренда між верхньою і нижньою екстремами на основі поглибленого аналізу даних прогнозного фону тими ж способами, що і при обчисленні верхньої і нижньої екстрем. результат -

четверта (заклучна) пошукова модель прогнозу, Яка представляється зазвичай у вигляді «дерева соціальних проблем», що підлягають вирішенню.

5. Обговорення всіх чотирьох або хоча б заключній пошукової моделі шляхом опитування експертів (Бажано з урахуванням психології експертів, зі зверненням до дельфійської техніки заочного колективного опитування і лише в разі гострого браку часу і коштів - до очного опитуванням).

6. Доопрацювання пошукових моделей прогнозу на основі обговорення і зведення їх в єдину систему. Методологічно неприпустима підміна такої системи будь-якої з пошукових моделей - навіть заключній, так як для потреб управління надзвичайно важливо мати уявлення не про один тренді (як би ґрунтовно він не був розрахований), а про все «віялі трендів», що охоплює область реально можливого і дозволяє заздалегідь брати до уваги різні можливі відхилення від найбільш ймовірного тренда.

4. Розробка вихідної моделі та її аналіз.

Прогноз явищ соціального життя починається і завершується побудовою прогнозної моделі. На відміну від природничих наук, що оперують головним чином теоретичними моделями, заснованими на вже пізнаних закономірностях навколишнього світу з високим рівнем формалізації широких можливостей виміру за допомогою ЕОМ, у соціологічних дослідженнях до сьогоднішнього дня використовуються по перевазі описові моделі. Причина - у низькому рівні математизації соціологічних досліджень, недостатньої готовності суспільних наук до строгої формалізації досліджуваних об'єктів. Тому соціологічна прогнозна модель частіше виглядає як система рівнянь, набір правил, таблиця і т.п. і являє собою сукупність більш-менш строго вимірюваних даних, що досить повно відображають структуру і характер предмета дослідження.

Прогноз у цьому випадку виступає як перетворення індикаторів конкретних значень однієї моделі (вихідної) у змінені по визначених законах і правилах індикатори двох інших (пошукової і нормативний. Інакше кажучи, модель предмета соціологічного прогностичного дослідження – це об'єкт дослідження, формалізований настільки, щоб стати у формі, що піддається кількісним оцінкам аналітичного, діагностичного і прогностичного характеру.

Усі ці ознаки поширюються, зокрема, і на вихідну модель. Особлива ж, специфічна її функція полягає в тому, що вона виконує роль основи, ядра прогнозної розробки. Всі інші операції по складанню прогнозу відповідно до законів прогностики є, по суті, перетворенням параметрів вихідної моделі.

Тому і необхідна ретельна розробка вихідної моделі: інтерпретація недостатньо ґрунтовно розробленої системи вихідних показників зведе нанівець сам прогноз як специфічно наукове дослідження, підмінивши його однією з форм простого чи складного передбачення.

Найпростіший тип вихідної моделі - упорядкований набір показників. Показник - це операційна характеристика соціально значимого чи явища процесу, що відбиває його властивості, чи зв'язки, відносини і є одночасно інструментом виміру останніх.

Показник як інструмент соціологічного виміру має вид деякого судження про чи відсутності, а також інтенсивності прояву визначеного властивості

об'єкта, що, емпірично. Наприклад, характеристика середнього доходу на душу населення може служити одним з показників матеріального добробуту суспільства, а ступінь забруднення повітря - охорони навколишнього середовища.

У широкому змісті показник - це будь-яка чи потенційно актуально піддається емпіричній перевірці характеристика об'єкта. Динаміка правопорушень, якість харчування, частка експорту в національному доході - показники функціонування різних сфер життєдіяльності суспільства. Маючи досить чіткий і ємний зміст, вони не дають представлення про способи збору і джерела інформації і обсязі. Соціальний показник - характеристика соціально значимого чи явища процесу, що відбиває його властивості, чи зв'язки, відносини; показник є інструментом виміру останніх.

Структура показника: індикатум (вимірюване) і індикатор (вимірюючи). Види соціальних показників:

1. Якісні та кількісні.

- Якісні - наявність чи відсутність якості - національність, стать;
- Кількісні - значення більше-менше - кількість населення, вік.

2. Одиничні та групові.

Одиничні - усякий показник, індикатум якого мислиться як одиничний предмет;

Серед них бувають:

- а) абсолютні - відбивають такі характеристики суб'єктів, що конструюються без використання інформації як у групі в цілому, так і у взаєминах з нею (вік, родинний стан);
- б) відносні - виводяться на основі інформації про відносини між членами групи (широко використовуються в соціометрії);
- в) порівняльні - характеризують суб'єкт за допомогою порівняння значення, що здобувається на деякому континуумі, зі значеннями других членів групи;
- г) контекстуальні - описують члена групи властивістю групи в цілому(працівник торгівлі, дошкільник).

Групові показники бувають трьох типів:

- а) аналітичні - формуються за допомогою статистичного узагальнення даних у кожному одиничному об'єкті; мають додаткові розходження;
 - той самий індикатор може бути використаний для опису як групи в цілому, так і її кожного окремого члена;
 - показники можуть бути виражені мірами мінливості статистичного розподілу: стандартним відхиленням, дисперсією, параметрами кривизни і т.п. Будучи розрахованими на основі одиничних, екстраполюватися на них ці показники не можуть;
- б) структурні - ґрунтуються на даних про відносини членів групи;
- в) глобальні - описують тільки групи в цілому і не зводяться до властивостей індивідів.

Можливе з'єднання декількох типів в одному показнику, одночасна характеристика тих самих об'єктів як груп і як індивідів.

Соціальні показники знаменують перехід від теорії до методології дослідження соціального процесу чи явища до збору емпіричної інформації і назад через аналіз і інтерпретацію даних до концептуальної моделі об'єкта.

Розробка вихідної моделі

Процес побудови вихідної моделі соціального об'єкта, представленої як система показників, включає наступні етапи:

- 1) розробку концептуальної моделі об'єкта;
- 2) побудова тезауруса показників;
- 3) експертні оцінки значимості показників;
- 4) математико-статистичні оцінки значимості показників.

1) Розробка концептуальної моделі об'єкту

Сутність аналізу, що починається для цієї мети, полягає в тому, і що об'єкт представляється у виді деякого обмеженого числа основних вимірів, що описують його з більш-менш достатньою повнотою. Потім ідентифікуються й оцінюються всі можливі стани, що даний об'єкт може приймати. Ця операція аналогічна логіко - аналітичній схемі об'єкта. Наприклад, при побудові моделі такого об'єкта можуть бути виділені наступні структурні компоненти: орієнтація на трудову, побутову, культурну, суспільну діяльність.

Далі необхідно встановити якісні форми кожного компонента, що відбивають сутність соціальних змін у даній області. Складність цього стану дослідження соціального об'єкта полягає в тому, що результати його можуть бути наслідком тільки змістовного аналізу, а не виводитися за допомогою набору формальних процедур. Сама модель повинна бути у визначеній мірі формалізована, тому що стає основою побудови системи емпіричних показників.

Звичайно при побудові моделі у виді набору показників допускається, що кожний зі структурних компонентів може приймати кілька нормативних форм, наприклад, три: вищу (1), середню (2), нижчу (3). Ці форми не вичерпують усього різноманіття проявів життєдіяльності об'єкта, але для його формалізації це спрощення змушене і може бути надалі компенсовано теоретичним аналізом результату. У підсумку окремі виміри з погляду їхніх нормативних форм, утворюють багатомірну аналітичну модель об'єкта. Схеми представлені матрицею, де об'єкт визначений перетинанням чотирьох видів його прояву (трудова, побутова, культурна, суспільна діяльність), кожний з яких має три нормативних форми (вища, середня, нижча).

2) Побудова тезауруса показників.

Складність аналізу соціального об'єкта полягає в тому, що максимально повний перелік його характеристик охоплює усі без винятку його прояву і практично реалізований бути не може. Тому розумніше поставити мету, відібрати, з одного боку, порівняно нечисленну, компактную сукупність перемінних, з іншого боку - забезпечити повноту і всебічний розгляд шляхом добору найбільш істотних характеристик.

На основі переліку всіх питань, що задаються дослідниками в процесі збору інформації, і класифікації їх по рубриках створюється тезаурус, що забезпечує відносну повноту набору показників.

Тезаурус - це перелік соціальних показників досліджуваного об'єкта, відібраних у результаті аналізу змісту методичних документів, отриманих у процесі збору соціологічної інформації і систематизованих відповідно до прийнятої класифікаційної схеми. Відносна повнота набору показників обумовлена тим, що мова йде про використання показників, тоді як

за межами системи, можливо, залишаються такі характеристики, що істотні для розуміння досліджуваного об'єкта, але за тими чи іншими причинами не приймаються до уваги. Однак, тут є і деякий позитивний момент, пов'язаний з тим, що зміст використовуваних показників відбиває насущні практичні задачі, що коштують перед наукою, тому отримана типологія показників буде насамперед відбивати головні проблеми досліджуваного об'єкта.

Теоретичною гіпотезою побудови системи може служити припущення, що істотна проблематика соціологічних досліджень і, отже, види показників за змістом можуть бути типологізовані відповідно до побудованої вихідної схеми.

Методична гіпотеза може полягати в тому, що кількість показників, використовуваних у сучасній соціології, досить обмежено і піддається обліку.

Емпіричним полем дослідження може служити сукупність методичних документів, отриманих у процесі збору соціологічної інформації, що мається в бібліотеках, архівах і банках даних організацій. Складається картотека обстежених документів.

Досвід показує, що досить репрезентативна інформація про зміст соціальних показників, використовуваних у практиці соціологічних досліджень для об'єктів типу національні відносини, ціннісні орієнтації, культура, громадське життя, соціальне забезпечення тощо, може бути виявлена шляхом аналізу 200-300 документів. Крім того, дослідник одержує представлення про кількісні і змістовні пріоритети по напрямках дослідження об'єкта (наприклад, у соціологічних дослідженнях в області антигромадських явищ стабільна першість займає аналіз правових і морально-етичних аспектів порушення норм гуртожитку, і порівняно незначна увага приділяється аналізу мотивації антигромадських дій.

3) Експертні оцінки значимості показників.

Одна з важливих методологічних проблем побудови системи показників – визначення критеріїв добору показників. Серед різних підходів до цієї проблеми за значенням виділяються логічний і історичний. Перший пов'язаний з аналізом формальної структури досліджуваного об'єкта, другий – з конкретно-історичним контекстом функціонування об'єкта. Останній володіє тією перевагою, що дозволяє висунути гіпотезу методологічного характеру про те, що ефективним критерієм добору соціально значимих показників може служити ступінь відображення їм найбільш актуальних соціальних проблем і найбільш важливих соціальних цілей суспільства. До проведення соціальних досліджень проблемно-цільових аспектів досліджуваного об'єкта найбільш придатним способом перевірки даної гіпотези представляється використання методів експертних оцінок. При цьому, соціальні проблеми варто розглядати в єдності із соціальними цілями.

Найбільш важливі етапи пошукового і нормативного прогнозів – побудова відповідного дерева проблем і дерева цілей. Дерево цілей не повинне будуватися чисто умозрительно-дедуктивно, у відриві від реально існуючих проблем, воно не повинне будуватися і чисто емпірично-індуктивно, у відриві від визначеного, теоретично розробленого соціального ідеалу. Односторонній підхід таїть у собі небезпеку помилок при постановці цілей. Крім того, при побудові дерева проблем не слід ігнорувати теоретично розроблені цілі, щоб

уникнути розриву між теорією і практикою. В ідеалі нижній (найбільш детальний) рівень дерева цілей повинний збігатися з нижнім рівнем дерева проблем, Інакше кажучи, найближчі практичні цілі повинні зводитися до рішення найбільш актуальних соціальних проблем, але мати чітко орієнтовану довгострокову перспективу.

З урахуванням цих особливостей взаємозв'язку між деревом цілей і деревом проблем до експертизи приходить ся пред'являти досить суворі вимоги. Експерти повинні бути фахівцями з конкретним соціальним проблемам і разом з тим мати представлення про всю проблематику досліджуваного соціального явища, про тенденції розвитку його кожного конкретного аспекту. Пред'являти такого роду вимоги до якійсь одній групі експертів в умовах недостатньо розробленої поки проблематики більшості явищ і процесів було б нереальним. Тому для участі в опитуванні корисно залучати різні групи експертів. Сукупність цих груп покликана забезпечити великий ступінь репрезентативності вибірки респондентів у цілому.

Для забезпечення надійності результатів бажано використовувати трохи (дві-три) методик опитування експертів. Опитування повинні мати визначену логічну послідовність – разове заочне опитування експертів, панельне опитування, експертні оцінки.

Процедури експертизи включають наступні етапи:

1. Уточнення вихідного набору показників. Для цього проводиться спеціальне очне опитування експертів, здійснюваним одним з методів, що маються в розпорядженні дослідників. У ролі експертів виступають фахівці досліджуваної області. Серія таких опитувань дозволяє істотно уточнити вихідний набір показників.
2. Формування експертної групи для оцінки уточненого набору показників. Цьому питанню варто приділити особлива увага. Досвід опитування експертів у заздалегідь формалізованих групах (чи відділ, сектор науково-дослідної установи, група ведучих практичних працівників і т.п.) поряд з очевидними достоїнствами має і недоліки: надмірна однорідність експертної групи за рівнем і профілем компетентності породжує однобічні оцінки, що даються майже під тим самим кутом зору без обліку інших точок зору. Виникає проблема пошуків оптимуму в сполученні експертів різного рівня і профілю компетентності, здатних дати складному соціальному явищу ґрунтовну, різнобічну оцінку. У цьому плані проводиться серія експертних опитувань, де кожному експерту пропонується назвати одного чи трохи фахівців, найбільш придатних, на його думку, для включення в зведену експертну групу. Можна удатися до інших методів, наприклад до використання авторського бібліографічного покажчика за досліджуваною проблемою, а також до прийомів добору з первісного списку найбільш компетентних експертів за допомогою документального методу, експерименту, голосування і самооцінки. Документальний метод дозволяє визначити компетентність експерта за формальними даними – ученим ступенем і званням, посадою, стажем роботи у відповідній області. Експериментальний метод враховує ефективність роботи експертів у попередніх опитуваннях. Метод голосування припускає взаємооцінки експертів за умови досить стійких наукових контактів між ними. Метод самооцінки дозволяє визначити компетентність експерта в залежності від його відповідей: чи

займався він розглянутою проблемою спеціально, ознайомлений з нею тільки за спеціальною літературою, чи має про неї лише саме загальне представлення. Використовуючи ці методи, варто пам'ятати, що за експертними оцінками не завжди можна з достатньою точністю виявити розходження між науковим статусом експерта і ступенем його дійсної компетентності, а також зв'язку між дійсною компетентністю і самооцінкою. Дані, що приводяться в спеціальній літературі за експертними оцінками, свідчать, що найбільш ефективним показником компетентності експерта є самооцінка (зрозуміло, підкріплена даними, отриманими іншими методами).

3. Проведення власне експертизи одним з відомих методів. Методичні складності цього етапу складаються в необхідності зосередити увагу на таких аспектах, як зацікавленість експертів у точності їхніх оцінок, виборі адекватних методів групової оцінки, погодженості думок і ряду інших моментів.

4. Порівняльний аналіз аналогічних моделей

Вивчення вже розроблених систем, порівняння їхній один з одним, виявлення переваг і недоліків кожної з них - один з апробованих методів удосконалювання системи показників. Складність цього виду дослідження полягає в тому, що підібрати достатню кількість однотипних систем з однаковим змістом, структурою і цілеспрямованістю практично неможливо. Зазвичай треба працювати зі складним інформаційним масивом порівнянь (компаративним масивом), що складається з різнотипних систем. Процедури порівняння в подібних випадках значно утруднюються, тому що з'являється небезпека випадкових, суб'єктивних довільних висновків.

В інформатиці, статистику і компаративістиці мається досить багато методик порівняльного аналізу розглянутого об'єкта. Тут же доцільно зупинитися на проблемі методології формування компаративного масиву, компаративних процедур і одержання висновків із проведеного порівняння.

Формування компаративного масиву. Досвід показує, що мінімальна кількість різних показників, з яким можна вести порівняльне дослідження - не більш декількох десятків одиниць. Інакше будуть потрібні роки роботи великого дослідницького колективу при значних витратах часу і засобів.

Крім того, нарощування інформаційного масиву сверхдостатнього репрезентативного мінімуму істотно знижує ефективність вихідних даних. Мається два методи добору репрезентативного мінімуму: концентричного звуження потенційного масиву інформації з заздалегідь заданих критеріїв; послідовного розширення якого-небудь елемента зазначеного масиву, прийнятого за вихідний. Звуження потенційного масиву інформації ведуть декількома етапами з видаленням на кожному з них тих частин, що визнаються вихідними за рамки чи дослідження не мають до нього безпосередньо відносини. У підсумку визначаються вузькі рамки. У схематичному виді компаративний масив може бути представлений як сукупність блоків показників досліджуваного об'єкта.

У цілому сформований у такий спосіб інформаційний масив досить репрезентативний, щоб вести порівняльне дослідження, висновки якого могли б мати значення для всієї сукупності систем і показників досліджуваного об'єкта у вітчизняній і закордонній літературі. Компаративні процедури: блоки

показників. Порівняльне дослідження поділяється на два етапи: порівняння блоків показників; дослідницькі процедури, тієї частини компаративного масиву, що містить зведення про конкретні показники. Власне процедури такі:

а) порівняння числа блоків показників (чи окремих агрегированих показників) у різних системах;

б) порівняльний аналіз структури блоків досліджуваних систем. Процедура кількісно-якісного характеру, де на першому плані коштують питання співвідношення різних блоків;

в) порівняльний аналіз внутрішньої структури кожного блоку системи, що обдивляються, для чого необхідний частковий вихід за рамки простої номенклатури порівняльної таблиці і вивчення особливостей назв окремих блоків. Тут найбільш прийнятний спосіб членування основних блоків типової компактної системи, у якому виділяють три головних підходи: Поділ основних блоків на підблоки, що виступають у якості самостійних поряд з основними. Поділ блоку на кілька підгруп показників, що утворюють відносно самостійні під блоки. Це розподіл близький до першого, але відрізняється від нього набагато більшим ступенем деталізації, причому кожен блок звичайно виступає як сукупність декількох підблоків під однією рубрикою. За характером - це якісно-кількісна процедура.

г) порівняльний аналіз внутрішнього змісту систем, для чого необхідний повний вихід за рамки номенклатури порівняльної таблиці і вивчення внутрішньої структури кожного блоку. Процедура суцільно якісного характеру. Компаративні процедури: окремі показники. Для того, щоб виробити рекомендації з подальшого удосконалювання окремих показників. Необхідно шляхом порівняльного аналізу виявити найбільш ефективні частки типи показників. З цією метою проводяться ще три процедури дослідження:

д) порівняння систем, що складаються не з блоків, а з окремих агрегированих показників;

с) порівняння блоків інших систем компаративного масиву, що містять не тільки блоки, але і конкретні показники;

ж) порівняльно-якісний аналіз виявлених приватних типів показників.

Приведений перелік не вичерпує всі існуючі і потенційно можливі приватні типи показники. Потрібне спеціальне дослідження, щоб звести ці типи в систему, сполучену із системами класифікації показників.

Інформаційний аналіз текстів, що потенційно містять шукані індикатори.

Сучасна наука має у своєму розпорядженні досить велике число різновидів аналізу документальних джерел: застосовуваний у соціології та соціальній психології контент-аналіз, в архівознавстві й інформатиці - методи аналітичної обробки першоджерел для створення масивів вторинних елементів (оглядів, рефератів, анотацій і ін.), види індексування (кодування) фактичної інформації, що міститься в джерелах; методи цільового перетворення текстів першоджерел, зміст яких у залежності від пошукової задачі розчленовуються на блоки інформації, придатної для збереження в пам'яті ЕОМ; банки даних, використовувани в ході вторинної обробки банку уже використаної інформації для побудови різних інформаційних систем. Загальна і найбільш істотна

характеристика, що поєднує всі ці методи мінімізації елемента суб'єктивності при вивченні текстових матеріалів і виведення аналізу текстів на можливо більш об'єктивну наукову основу. Звідси - тенденція до розробки обґрунтування критеріїв як для добору джерел, що підлягають інформаційному аналізу, так і для формалізованого представлення інформації, що міститься в них - неодмінної умови наступної статистичної обробки.

Послідовність операцій при побудові вихідної(базової) моделі наступна:

1. Складання попереднього переліку індикатумів (назв можливих показників) вихідної моделі за допомогою одного чи декількох з наступних апробованих методів:

- попередній аналіз аналогічних моделей, що маються в літературі;
 - інформаційний аналіз текстів, що потенційно містять індикатуми, що шукають;
 - очне опитування експертів, здатних назвати індикатуми, що шукають;
 - заочне опитування експертів з тією ж метою;
 - імітаційне опитування експертів з тією ж метою (аналіз наукової літератури за предметом дослідження, де автори розглядаються як експерти, а відповідні цитати з їхніх праць – як експертні оцінки за заздалегідь зазначеними питаннями);
 - опитування населення;
- моделювання (операції з моделями предмета дослідження).

Найбільш економічний у відношенні засобів, сил і часу очне опитування експертів методом комісії чи методом мозкової атаки. Але цей спосіб виправдовує себе тільки в тому випадку, якщо предмет дослідження відносно нескладний, якщо контури вихідної моделі більш-менш ясні, якщо компетентність експертів не викликає сумнівів, нарешті, якщо засобу, сили і час не дозволяють обратитися до інших методів. В всіх інших випадках доцільно підкріпити очне опитування експертів ще одним чи декількома контрольними методами.

2. Зведення попереднього переліку до стану, придатного для проведення подальших операцій. Як правило, попередній перелік нараховує багато десятків, нерідко сотні, а іноді і тисячі індикатумів. Правда, більшість з них звичайно дублюють зміст один одного. Тому на початку операції по зведенню попереднього переліку до стану, придатного для дослідження, проводиться змістовний аналіз переліку з метою викреслити індикатум-дублери. Але і після цього число показників звичайно залишається неприйнятно великим. Емпірично встановлено, що індикаторна система зручна для оперування з нею, і головне, для осмислення її з метою вироблення рекомендацій на її основі, тільки при масштабі порядку десятків(а аж ніяк не сотень, і тим більше не тисяч) показників, - і чим менше десятків, тим ближче до оптимуму. Ідеальним була би наявність лише декількох показників, але це грозить підірвати репрезентативність індикаторної системи, зробити її однобічною і дати перекручене представлення про предмет дослідження.

Виявлено три способи мінімізації індикаторної системи до оптимальних масштабів:

а) заміна груп однорідних показників узагальнюючими індексами. Це найбільш ефективний спосіб, але застосування його вимагає попереднього розвитку

теорії індексації соціальних явищ і процесів, що знаходиться поки в зародковому стані;

б) агрегація груп однорідних показників з конструювання високоагрегированих показників більш загального характеру, ніж первісні частки. Цей спосіб простіше і застосовується частіше, але також вимагає для підвищення своєї ефективності попереднього розвитку теорії, що знаходиться в не набагато кращому стані, ніж попередня:

в) виділення по кожній групі однорідних показників так названого проблемного, тобто показника, що найбільше тісно корелює з якою-небудь окремою соціальною проблемою. заради якої починається відповідне дослідження, залишаючи всі інші по необхідності без уваги. Такий спосіб найбільш економічний і дуже оперативний. але грозить однобічним підходом і вимагає ясного представлення про проблему дослідження, її чіткого формулювання.

3. Обговорення (очне чи заочне опитування більш широкого кола експертів) з метою уточнення отриманої моделі методом комісії, методом деструктивної віднесеної чи оцінки різновидом дельфійської техніки – у залежності від ступеня складності, особливостей і ступеня розробленості предмета дослідження, а також від ступеня впевненості дослідницької тупи в адекватності моделі предмету дослідження.

4. Доробка вихідної моделі на підставі обговорення методом деструктивної віднесеної оцінки і її остаточна редакція за допомогою методів системного аналізу.

5. Індикація вихідної моделі (мобілізація кількісної інформації і побудова динамічних рядів індикаторів по кожному показнику вихідної моделі відповідно встановленим індикаторам на весь період підстави прогнозу.

6. Прогнозна ретроспекція - аналіз динамічних рядів вихідної моделі з метою виявити особливості тенденцій розвитку предмета дослідження.

7. Прогнозний аналіз – аналіз виявлених тенденцій предмета дослідження з метою визначення адекватності наступних операцій власне прогнозування. Кінцевий результат процедури побудови базової моделі і її аналізу – зручна для наступних операцій модель предмета дослідження і коментарі – пояснення до неї, що визначають порядок подальшої роботи.

5. Побудова моделі прогнозного тла.

Вихідна модель соціального прогнозу не буде адекватна задачам і меті дослідження, якщо вона не сполучається з моделлю прогнозного тла.

Прогнозне тло - це сукупність зовнішніх факторів, що впливають на розвиток об'єкта дослідження. Дані прогнозного тла виражаються такими ж показниками, як і характеристики досліджуваного об'єкта, але на відміну від них, виявлених шляхом проведення соціологічного дослідження, беруться готовими чи складаються умовно. зіставлення профільних і фонових даних дозволяє аналізувати досліджуване явище з метою розробки прогнозу.

Стандартні аспекти прогнозного тла: науково-технічний; демографічний; економічний; соціологічний; соціально-культурний; політичний; міжнародний.

Науково-технічне тло - очікувані зміни паливно-енергетичного, матеріально-сировинного, транспортно-комунікативного, міжгалузевого, продовольчого й іншого балансів; найбільш значні нововведення в області електрифікації, хімізації, біологізації, космізації, механізації, автоматизації, комп'ютеризації суспільного виробництва.

Демографічне тло – найбільш істотні стосовно до об'єкта дослідження зміни демографічного балансу – народжуваності, смертності, природного і штучного (у результаті міграцій) чи приросту убули населення.

Економічне тло - проблеми економічної ситуації в країні, дані ефективності суспільного виробництва , балансу доходів-витрат населення.

Соціологічне тло - непрофільні дані по соціальних потребах і структурам, організації і керування. що тісно пов'язані з профільними.

Соціально-культурне тло - нововведення в матеріально-технічній чи організаційно-інформаційній базі установ утворення і культури, що роблять найбільше істотні впливи на функціонування і розвиток цих установ.

Політичне тло - 1) внутрішньополітичний - нововведення державно-правового, законодавчого, зокрема , порядку, що ставлять у визначені рамки соціальний розвиток суспільства за профільними показниками; 2) міжнародний - дані про процеси розвитку міжнародних відносин, назрівання військово-політичних конфліктів, розрядки, роззброювання, розвитку світової торгівлі, контактів у сфері культури.

Фонові дані охоплюють той мінімум факторів науково-технічного, демографічного, економічного, соціологічного, соціокультурного, внутрішньо і зовнішньополітичного характеру, що впливають на тенденції і перспективи розвитку об'єкта дослідження.

Обрані дані прогнозного тла необхідно звести в систему показників, а потім послідовно зіставити профільну систему показників з фисловою, систему із системою, показник з показником, виявляючи найбільш тісні зв'язки між ними.

Складність цього етапу полягає в тім, що при зіставленні профільних і фонових даних необхідно враховувати взаємодію великої кількості характеристик, що з чи працею зовсім не піддаються виміру і можуть бути представлені тільки у виді якісних оцінок. Тому для даної операції використовують річні системи прийомів співвіднесення профілю і тла, однією з яких є принцип системного підходу. Суть його полягає в наступному:

- розглядати об'єкт дослідження як комплекс взаємозалежних елементів (включаючи зворотний зв'язок);
- розглядати цей комплекс в єдності з зовнішніми факторами, що обумовлюють його функціонування і розвиток;
- розглядати об'єкт, якщо це можливо , як підсистему, елемент системи більш загального порядку;
- розглядати елементи комплексу як частки системи зі своїми власними підсистемами;
- виявляти, з урахуванням перерахованих вимог, закономірності функціонування і розвитку об'єкта для вироблення рекомендацій з оптимізації керування їм.

Власне методологія системного аналізу в загальному виді така: досліджувана система представляється у виді об'єктів, їхніх властивостей і

зв'язків між ними. До системних об'єктів відносяться: вхід, процес, вихід, зворотний зв'язок, обмеження.

Вхід - стан, що передує процесу і змінюється при його протіканні.

Вихід - результат, кінцевий стан процесу.

Процес - перетворення входу у вихід.

Зворотний зв'язок забезпечує відповідність між фактичним і бажаною виходом шляхом зміни входу.

Обмеження - різниця між виходом і вимогами до нього як входу у наступну систему.

У підсистемі зворотного зв'язку порівнюється очікуваний вхід з бажаним, виявляється розходження, виробляється рішення про вплив на вхід з метою чи ліквідації мінімізації розходження.

У підсистемі обмеження, вихід аналізується з позиції його наступних модифікацій, причому враховується мета системи і визначаються зв'язки, що примушують, (різновид зворотного зв'язку), що погодяться з вимогами до нього на вході у наступну систему.

Якщо між необхідним (бажаним) і існуючим (очікуваним) входом є розходження, то воно фіксуються як наявність проблемної ситуації. Проблема - це різниця між існуючою і бажаною системою, рішення її – особлива система, що заповнює розрив між ними.

Конструювання такої системи здійснюється шляхом з'ясування умов, мети і можливості рішення проблеми. Якщо вони відомі цілком, проблема носить чисто кількісний характер, якщо відомі лише частково – якісний.

Номенклатура функцій рішення проблеми включає: виявлення проблеми, оцінку ступеня її актуальності, визначення обмеження (мети і зв'язків, що примушують,) критеріїв виміру ступеня наближення дійсний і бажаного, аналіз дійсного, визначення структури можливостей для побудови набору альтернатив і вибір з них оптимальної, ухвалення рішення, його реалізація і визначення її результатів.

Перераховані основні принципи системного підходу можна взяти як методологічну основу системного аналізу даних вихідної моделі і прогнозного тла. При цьому входом буде чи показник група показників як чи елемент підсистеми профільного об'єкта, сполучені з тим чи іншим елементом його підсистемою прогнозного тла. Процес - оцінка ступеня впливу прогнозного тла на об'єкт. Зворотний зв'язок - чи уточнення зміна показників. Обмеження диктуються особливостями вихідних прогнозованого об'єкта і його прогнозного тла в цілому чи особливостями обстановки, у якій розглядається об'єкт. На виході виходять висновки про перспективне значення того чи іншого взаємозв'язку.

Як тільки встановлюється перспективне значення тієї чи іншої кореляції, виявляється перспективна соціальна проблема, від постановки якої багато в чому залежить характер і конкретні особливості перетворення вихідних показників у прогностичну пошукову модель.

При цьому вхід - це поставлена проблема, процес охоплює особливості н назрівання і (чи) дозволу, зворотний зв'язок дає можливість чи уточнити, змінити при необхідності постановку проблеми, обмеження впливають з операції об'єкта, до якого відноситься проблема. На виході виходить оцінка

очікуваних результатів назрівання і (чи) дозволу проблеми при тенденціях, що наміталися.

Послідовність операцій при побудові моделі прогнозного тла і її аналізу наступні:

1. Складання попереднього переліку індикатумів моделі прогнозного тла по всіх сімох розділах. Два останніх розділила (політичний і міжнародний) у соціальних прогнозах звичайно постулюють умовну незмінність тла на весь період попередження, за винятком тих випадків, коли політичні питання входять безпосередньо в предмет дослідження. Два попередніх розділила (соціологічний і соціокультурний) також у соціальних прогнозах звичайно входять у предмет дослідження. Найбільше детально в соціальному прогнозуванні розробляються три перших розділила (науково-технічний, демографічний і економічний). З першого найбільший інтерес представляють дані про паливно-енергетичну і матеріально-сировинну базу, рівень механізації - автоматизації - комп'ютеризації виробництва, перспективах будівництва, транспорту і засобів зв'язку, із другого - про динаміку, структуру і міграцію населення, із третього - масштабах і характері асигнувань на відповідні соціальні нестатки.
2. Зведення попереднього переліку до стану, придатному для подальших операцій, одним зі способів: заміною груп однорідних показників узагальнюючими індексами, агрегацією груп однорідних показників конструюванням показників більш загального характеру; виділенням з кожної групи однорідних показників проблемного показника.
3. Обговорення з метою уточнення отриманої моделі, методами комісії, деструктивної віднесеної чи оцінки різновидом дельфійської техніки. Якщо предмет дослідження не особливо складний, можливе сполучення операцій 2 і 3.
4. Доробка моделі прогнозного тла на основі обговорення методами системного аналізу.
5. Індикація моделі прогнозного тла (мобілізація кількісної інформації в наявній літературі по замовленнях у компетентних чи установах, з динамічними рядками).
6. Прогнозна ретроспекція фонових даних.
7. Прогнозний аналіз фонових даних, які мають не тільки тенденції періоду заснування, як у початковій моделі, але й тренди за отриманими даними.

Кінцевий результат - документ такого ж об'єму і характеру, що і в розроблений для розробки початкової моделі. Іноді для більш ґрунтовної орієнтації наступних операцій до обох документів додають так званий домодельний сценарій (попередній прогнозним моделям), який є подальшим розвитком концептуальних робочих гіпотез і містить загальні попередні міркування про можливе і бажаному стані об'єкту дослідження в майбутньому з урахуванням даних прогнозного тла.

ТЕМА 3. Нормативний прогноз. Соціально-економічні процеси країни як об'єкт прогнозування

1. Характерні риси нормативних розробок.
2. Соціальна мета, її види і класифікація.
3. Послідовність операцій нормативного прогнозу.
4. Характерні риси нормативних розробок.

1. Характерні риси нормативних розробок.

Нормативний прогноз є самостійною процедурою прогностичного дослідження і проводиться безпосередньо за пошуковим прогнозом. Власне процедура нормативного прогнозу складається з наступних операцій:

- визначення абсолютного і відносного оптимумів по попередньо розроблених і заданих критеріях і побудова відповідних нормативних прогнозних моделей;
- обговорення побудованих моделей методами опитування експертів і, при необхідності, населення;
- доробка моделей на основі обговорень. Нормативне прогнозування знаходиться в тісному і складному зв'язку з наступними моментами:
- цілеполагання;
- норми і нормативи;
- оптимізовані розрахунки при розробці планів, програм, проектів.

Для розробки нормативного прогнозу застосовні майже всі методи, використовувані в пошуковому прогнозуванні, і розходження між нормативним і пошуковим підходами в цій області полягає не в методиці, а в логіці дослідження. В основі технології розробки нормативного прогнозу лежить інша складна ідея, ніж при прогнозному пошуку. Якщо в пошуковому прогнозі основу дослідження складає екстраполяція в майбутнє динамічного ряду даних, закономірності розвитку яких у минулому і сьогоденні відомі, то в нормативному - це оптимізація (вибір найкращого з можливих) значень цих даних за критеріями, заздалегідь заданим засобами цілеполагання.

Нормативне прогностичне дослідження починається з цілеполагання. Ціль може бути поставлена двома способами:

- абстрагуєчись від обмежень прогнозного тла;
- відповідно до цих обмежень.

У випадку абстрагування від обмежень прогнозного тла можливі два підходи: волюнтаристичний і науковий. Останній вимагає чіткої орієнтації на будь-який ідеал, тобто особливий різновид мети. Якщо ідеал відсутній, нормативний підхід утрачає зміст. У соціальній сфері ідеал існує завжди, у всякому разі об'єктивно, на нього орієнтована будь-яка діяльність людини, групи, суспільства. На виявлення перспективних проблем, ефективне рішення яких має на увазі конкретний ідеал, спрямований пошуковий прогноз. Нормативний прогноз орієнтований на визначення альтернативних шляхів рішення проблем, виявлених прогнозним пошуком, шляхів досягнення конкретного ідеалу. Скоректований конкретний ідеал відіграє роль обґрунтування нормативного прогнозу і покликаний сприяти підвищенню ефективності його в планових, програмних, проектних, організаційних

розробках.

При аналізі даних прогнозного тла в силу їхньої суперечливості необхідно знаходити компроміс між ними, орієнтуватися не просто на «найкраще», «ідеальне», а на «найкраще з можливого». Це реалізується шляхом переходу до орієнтації на якийсь оптимум, що базується на визначеному ідеалі і являє собою ще один різновид мети. Конкретний ідеал стане абсолютним оптимумом, отримане його уточнення - оптимумом відносним. Обое вони є метою - продуктом цілеполагання, тобто ухвалення рішення, що стосується мети. Для здійснення нормативного прогнозу необхідно перевести це рішення з категорії «управлінського» у категорію «можливого при відомих обставинах». З цієї дії починається власне нормативний прогноз.

Технічно він реалізується шляхом так званої реверсивної екстраполяції - від майбутнього (часу попередження прогнозу) до сьогодення, тобто за допомогою трендового моделювання особливого роду, спеціально розрахованого на розробку нормативних прогнозів. Його підкріплюють моделюванням - матричним, сценарним, мережним, операційним і ін., морфологічним аналізом, опитуванням експертів і т.д.

У пошуковому кінцевим результатом дослідження є перспективна проблемна ситуація, що ієрархічно формалізується у виді «дерева проблем». При нормативному прогнозі шляхом цілеполагання задається «дерево цілей», де вершина - ідеал, середні рівні - різні сторони оптимуму, нижній рівень - рішення конкретних проблем. Подальші дії починаються з істотного уточнення «дерева цілей» засобами прогнозування; визначення шляхів можливої реалізації цих цілей, рішення проблем.

їх виконують методом нормативного моделювання. При цьому необхідно мати у виді, що проведення кожного евентуального заходу тісно зв'язано з різного роду нормами: технічними, економічними, соціальними, правовими і т.д., тобто норма - свого роду ціль, відмінна від мети-ідеалу і мети-оптимуму, але органічно вхідна в процес цілеполагання. Будь-яке прагнення дотримати якої-небудь норми, наблизитися до неї, не порушити її - це різновид прагнень досягти визначеної мети. При цьому істотну роль грають нормативи як орієнтири, що регулюють не тільки цілеполагання, але і спрямованість прогнозних нормативних розробок.

З'єднання одержуваних двох нормативних прогнозних значень (абсолютне для орієнтації дослідження і відносне) з чотирма пошуковими (пряма екстраполяція, верхня екстрема, нижня екстрема, найбільш ймовірний тренд) дає в результаті так називане «прогнозне поле», що дозволяє виробити рекомендації для підвищення ефективності керування соціальними процесами шляхом зіставлення різних значень, «зважування» наслідків різного роду евентуальних рішень, перебування серед них оптимального, котре і рекомендується для реалізації засобами керування.

2. Соціальна мета, її види і класифікація.

Мета - передбачення не будь-якого результату, а ідеально передбачуваного, бажаного, добір бажаних з безлічі інших можливих результатів шляхом рішення на основі попередніх порівнянь і оцінок.

Вибір мети, як і всяке рішення, на відміну від прогнозу, не може бути альтернативним, евентуальним. Імовірність постановки чи реалізації мети можна визначити так само, як розглядати альтернативні цілі й оцінювати евентуальність чи появи досягнення мети. Рішення про вибір, постановку тієї чи іншої мети може бути довільним, спонтанним, імпульсивним, волонтаристичним, суб'єктивістським, хоча може і повинне базуватися на науковій інформації аналітичного, діагностичного і прогностичного характеру (звідси випливає необхідність цільового прогнозу).

Основною методологічною тезою будь-якого нормативного прогнозування є твердження, що цілеполагання - не пророкування, а рішення. Без обліку цієї обставини прогноз із самого початку буде методологічно дезорієнтованим і по суті марним.

Ціль як специфічний різновид рішення являє собою один з елементів механізму соціальної активності суб'єкта. Основні ланки цього механізму такі:

- 1) соціальні цінності (усі соціально значимі для людей);
- 2) потреби (здібності і прагнення до споживання цінностей);
- 3) інтереси (усвідомлені потреби);
- 4) мотиви (спонукання до діяльності на основі усвідомлених потреб);
- 5) орієнтація (на відповідну діяльність);
- 6) установка (конкретизація орієнтації);
- 7) мета (рішення про те, що треба здійснити, чого слід досягти в діяльності, що починається,);
- 8) власне рішення почати діяльність;
- 9) діяльність (дії, спрямовані на досягнення мети).

Таким чином, ціль не може існувати без цінностей, потреб, інтересів, мотивів, орієнтації, установки. Так само як діяльність не існує без мети. Класифікація цілей проводиться не по одному, а по безлічі критеріїв (матеріальні і духовні, індивідуальні і групові, виробничі і невиробничі, глобальні і локальні, мінімальні і максимальні, крім того, вони можуть бути елементарними і складними, піднесеними і низинними і т.д.)

Особливо важливі критерії для класифікації цілей: перспективність (ближня і далека), фінальність (проміжна і кінцева), характер прояву (ціль як засіб і самоціль), призначення (функціональне і предметне) і ін.

Будь-яка мета - прагнення вирішити якусь проблему, соціальна мета - прагнення вирішити відповідну соціальну проблему. Це говорить про діалектичну єдність мети з відповідною проблемою.

Будь-яка система цілей так само, як і система проблем, ієрархічна по своїй структурі. Якась з цілей є головною, основною, кінцевою, вищою, чи самоціллю, а інші - допоміжні, проміжні, що розташовуються на різних рівнях ієрархії пріоритетів. Причому кожен рівень може мати свої структурні підрозділи. Складні системи цілей, як і складні системи проблем, будуються за принципом «дерева цілей», в основі якого лежить кінцева мета, чи самоціль, за нею випливають похідні від її мети другого, третього порядку.

Процес вироблення цільових рішень - той же, що і планових, перед - і постпланових програмних, проектних і поточних управлінських рішень, і являє собою особливий різновид теоретико-практичної діяльності в сфері керування. Цей процес називається цілеполаганням і є однопорядковим, із плануванням,

проектуванням, прийняттям поточних управлінських рішень.

Процес вироблення цільових рішень виглядає в такий спосіб:

- цільове рішення може вироблятися тільки за умови доцільності даного чи процесу явища (тобто тільки у відношенні тих процесів, що можуть мати в перспективі визначене, відносно завершене стан, матеріальна чи ідеальна модель якого представляється як мету);

- доцільність є необхідна, але недостатня передумова цілено латання. Необхідна ще цілеспрямованість діяльності з погляду об'єктивних умов її розвитку і цілеспрямованість самого суб'єкта діяльності;

- процес цілеутворення (вироблення цільового рішення) здійснюється шляхом визнання й усвідомлення відповідної потреби, а також цілей і шляхів її задоволення;

- процес цілеутворення завершується власне цільовими рішеннями - цілепостановкою чи цілеполаганням. Ці два поняття розглядаються подвійно, у залежності від того, наскільки детально аналізується заключна стадія процесу цілеутворення:

- 1) одне - як попереднє рішення, інше - як остаточне;

- 2) як синоніми;

- поняття доцільності, цілеспрямованості, цілепостановки і цілеполагання поєднуються в поняття «цілеформування»;

- ключовий елемент цілеполагання - вибір мети, чи цільове рішення, що багато в чому залежить від волі вибору. Якщо вибору немає зовсім, то ціль може бути тільки умовної (квазіціль), тому що результат заздалегідь визначений. На практиці ж мова звичайно йде про різні обмеження вибору; детерміновості минулим, обумовленості можливостями майбутнього й особливостями сьогодення, вимозі логічної несуперечності різних цілей, пріоритетності кожної мети в системі цілей і т.д.

- основа цілеполагання - діалектичне взаємовідношення категорій «ціль», «засіб», «результат». Ціль не досяжна без засобів до її здійснення. Але досягнення якоїсь однієї мети може стати засобом для досягнення інший і так далі, аж до кінцевої мети - самоцілі. Ця особливість цілеполагання знайшла відображення в розподілі цілей на функціональні і предметні. Логічно екстраполюючи найпростіші цілі на усе більш високі рівні потреб, ми послідовно перетворюємо всі мети, крім кінцевої, у квазіфункціональні. Це додає особливу значимість питанням супідрядності, ієрархізації цілей. Разом з тим конкретний результат діяльності далеко не завжди збігається з метою, і щоб збіг був можливий більш повним, необхідне підвищення ефективності цілеполагання тим же способом, що і підвищення ефективності планування, програмування, проектування - опорою на спеціальні наукові розробки, зокрема в області пошукового і нормативного прогнозування;

- необхідність супідрядності цілей у цілеполаганні вимагає рішення питання про принципи систематизації. Щоб звести конгломерат різнохарактерних цілей в упорядковані сукупності - системи, необхідні їхня класифікація і типологізація. Стосовно до нормативного прогнозу класифікація соціальних цілей припускає аналіз складових частин цілого, а типологізація - синтез складових частин у ціле. Найпростіший спосіб класифікації і типологізації соціальних цілей - аналогія з багатокрітеріальною класифікацією і

типологізацією соціальних проблем.

Так, по суб'єкту цілеполагання розрізняються особисті, групові, класові, національні й інші загальні соціальні цілі; по об'єкту цілеполагання - соціально-екологічні, соціально-географічні, соціальні аспекти науково-технічних, власне соціальний, соціально-етнічні, соціально-культурні, соціально-правові, соціально-політичні і т.д.; масштабному фактору - глобальні, регіональні, локальні; фактору тривалості - поточні і перспективні; ступеня настійності - старі і нові; характеру прояву - безпосередні й опосередковані іншими цілями; ступеня складності - прості і складні; ціннісним орієнтаціям - піднесені і низинні; і т.д. Типологізація соціальних цілей, подібно типологізації соціальних проблем, вимагає виявлення цілей, характерних для різних соціальних груп і інститутів, з урахуванням історичних особливостей, з поділом на загальні і приватні типи і т.д.

Існують, крім того, три класи цілей, що впливають з особливостей характеру цілеполагання, яким немає аналогів у механізмі соціальної активності суб'єкта. Ці класи близькі поділу цілей на власне мети, кінцеві цілі і самоцілі, але не тотожні їм. Називаються вони «мета-ідеал», «мета-оптимум», «мета-норма». Самі по собі ні ідеал, ні оптимум, ні норма до мети не зводяться.

Соціальний ідеал - це особливий специфічний спосіб пізнання й освоєння дійсності, особливий функціональний стан суспільної свідомості, що концентровано відбиває в образі бажаного майбутнього потреби подальшого розвитку, одна з форм випереджального відображення дійсності людською свідомістю, система представлень про зроблений суспільний пристрій, сукупність вищих цінностей у тієї чи іншій світоглядній системі.

Оптимум - сукупність найбільш сприятливих умов, найкращий з можливих варіант рішення чи задачі шлях досягнення мети.

Норма (стосовно до контексту) - особливий різновид шаблону - стереотипу свідомості і поведінки, обов'язковий для всіх стандарт, зразок, приклад, модель, службовець одиницею відліку для порівняння, визначення рівня чи розвитку досягнення.

Отже, усі три поняття виходять далеко за рамки поняття мети. Однак усі вони являють собою особливі різновиди мети і, крім того, важливим аспектом усіх трьох є саме цільовий.

3. Послідовність операцій нормативного прогнозу.

1. Визначення абсолютного оптимуму з умовним абстрагуванням від обмеження прогнозного тла (що саме хотілося б мати, яким саме хотілося б бачити об'єкт дослідження, якби в наявності був гранично мислимий розвиток науки і техніки, достаток ресурсів і засобів, максимально висока культура населення і т.д.). Ціль - створити орієнтир для наступної нормативної розробки, без чого вона може відхилитися убік по тим чи іншим непринциповим причинам. Засоби - широкий апарат моделювання («дерево цілей», формалізовані сценарії, матриці, графи й інші моделі).

2. У складних випадках операції визначення абсолютного оптимуму повинна передувати особливо виділювана операція виявлення критеріїв оптимуму по всім сімох розділах прогнозного тла з урахуванням особливостей

предмета дослідження (у простих випадках критерії очевидні по ступені відповідності основному критерію). Цей дуже відповідальний і трудомісткий етап роботи в зазначених випадках обов'язковий, тому що без нього оптимум можна одержати однобічним, довільним, неадекватної предмету дослідження.

3. Визначення відносного оптимуму з урахуванням обмежень прогнозного терміну шляхом заглибленої нормативної розробки даних вихідної моделі й абсолютного оптимуму методами моделювання.

4. Обговорення обох чи хоча б останньої нормативної моделі.

5. Обговорення і рівнобіжне опитування населення з метою перевірки ступеня об'єктивності експертних оцінок. Досвід показує, що звичайний респондент (не експерт) утрудняється відповідати на прожективні питання чисто пошукового характеру і дає свідомо презентистські відповіді на аналогічні питання чисто нормативного характеру. Але він здатний дуже істотно доповнити експертні оцінки, якщо мова йде про добре знайомі йому по досвіду речах і якщо в питаннях пошуковий підхід добре сполучається з нормативним, удало підкоряється йому. Ще краще, якщо питання задаються не напряму, а побічно, за допомогою психологічних тестів. У цілому операція проводиться по всіх канонах звичайного соціологічного дослідження, причому генеральному опитуванню може передувати пілотажний - для уточнення анкет і інших робочих документів.

6. Доробка нормативних моделей прогнозу на основі попередніх обговорень і зведення їх у єдину систему. Якість отриманих результатів цілком залежить від обґрунтованості критеріїв оптимуму, обліку даних прогнозного тла і проведення опитувань.

Верифікація прогнозу - визначення ступеня його вірогідності, точності й обґрунтованості. Абсолютна верифікація прогнозу, тобто встановлення ступеня його відповідності дійсному стану об'єкта в прогнозованому майбутньому, практично можлива лише до завершення періоду попередження. Це особлива задача, що виходить за рамки власне прогнозування. Але вже на заключних стадіях розробки прогнозу можлива і бажана відносна (попередня) верифікація - визначення ступеня відповідності прогнозу вимогам сучасної науки, його вірогідності - імовірності здійснення, передвіщеного для заданого довірчого інтервалу точності, обґрунтованості (у змісті відповідності теорії і практики). Досвід показує, що верифіційовані в такий спосіб прогнози не тільки мають дуже високий ступінь виправданості, але, головне, служать надійною інформацією, що орієнтує, для керування, дають значний економічний і політичний ефект у змісті оптимізації прийняття рішень і тим самим цілком виправдують витрати сил і засобів на їхню розробку.

Таким чином, процедура верифікації бажана й обов'язкова. У порівняно простих випадках роль цієї процедури фактично грають експертні опитування. У більш складних випадках потрібно спеціальна процедура по одному з восьми видів верифікації, багаторазово описаних у літературі:

- 1) розробка прогнозу методом, відмінним від спочатку використаного;
- 2) зіставлення прогнозу з іншими, отриманими з інших джерел інформації;
- 3) перевірка адекватного прогнозу на ретроспективному періоді;
- 4) аналітичне чи логічне виведення рівнобіжного прогнозу з заздалегідь отриманих прогнозів;

- 5) додаткове опитування експертів;
- 6) спростування критичних зауважень опонентів;
- 7) виявлення й облік джерел можливих помилок;
- 8) порівняння з думкою, визнаним найбільш компетентним.

Найбільш економічний і разом з тим максимально ефективний при мінімальних витратах і мінімальному ризику суб'єктивних оцінок способів - колективне опитування експертів (бажано, заочний), що не виключає інших способів, якщо до того мається можливість.

Основні операції по верифікації:

- верифікація пошукової і нормативної моделей прогнозу одним чи декількома способами на вибір;
- доробка моделей на основі обговорення і їхня остаточна редакція.

Соціальний прогноз - не самоціль, а інформація для приймаючих цільові, планові, програмні, проектні, організаційно-управлінські рішення. Тому робота над прогнозом не може вважатися завершеною без вироблення рекомендацій на основі зіставлення даних і нормативів. Методологічно неприпустимо передоручати останню процедуру самому замовнику прогнозу, тому що виникає спокуса підігнати прогнозні дані під відомчі інтереси замовника, а тим самим знецінюється вся пророблена раніше робота. Рекомендації повинні мати можливо більш об'єктивне зміст, незалежно від інтересів замовника (тільки в цьому їхнє значення і зміст). Тому їхня розробка - обов'язок незалежних від замовника прогнозистів.

Послідовність операцій

1. Складання попередніх рекомендацій силами дослідницької групи.
2. Обговорення складених рекомендацій очним (чи в складних випадках заочним) опитуванням експертів.
3. Складання так названого поствірогідного сценарію евентуального стану об'єкта дослідження у випадку реалізації запропонованих рекомендацій з обов'язковою вказівкою не тільки позитивних, але і можливих негативних наслідків такої реалізації. У складних випадках проводиться додаткове опитування експертів по змісту представленого сценарію, у більш простих він сполучається з обговоренням.
4. Написання попереднього звіту про дослідження в цілому (деякі розділи можуть бути підготовлені по ходу попередніх процедур) бажано в трьох варіантах: короткий (3-5 с); розгорнутий (20-25 с); повний (10-15 п. арк.). При цьому обов'язкова розгорнута інтерпретація обох прогнозних моделей і додаток документів по всім попереднім процедурам.
5. Обговорення представленого звіту очним (чи в складних випадках заочним) опитуванням експертів.
6. Доробка звіту на основі обговорення і здача звіту замовнику.

ТЕМА 4. Демографічні прогнози та прогнозування розвитку освіти, науки

1. Поняття і види демографічного прогнозування.
2. Методи демографічного прогнозування.
3. Демографічні перспективи України.

4. Об'єкт, предмет і основні тенденції прогнозування освітнього процесу.
5. Керування освітнім процесом та його прогнозування.

1. Поняття і види демографічного прогнозування.

Бажання зазирнути у майбутнє - одна з людських рис. Тому спроби передбачення майбутньої чисельності населення сягають часів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Зараз демографічні прогнози є невід'ємною частиною управління державою і приватним бізнесом. Використання електронної техніки і розквіт математично-статистичного моделювання, безумовно, були факторами зростання ролі демографічних прогнозів.

Демографічний прогноз - це обгрунтоване передбачення головних параметрів руху населення та майбутньої демографічної ситуації: чисельності, статеві-вікової, сімейної та інших структур населення, процесів природного, механічного і соціального руху населення. Прогноз ґрунтується на певних гіпотезах стосовно динаміки демографічних процесів і соціально-економічних умов життя населення. Проте сам термін «прогнозування населення» має декілька тлумачень. Різні класифікації прогнозів існують через різні методи прогнозування, контингенти прогнозів (чисельність всього населення чи його структурних груп), час, на який вони обраховуються, цілі, заради яких оцінюють майбутнє, та ін.

З точки зору часу, прогнози, ж правило, поділяють на короткострокові, середньострокові і довгострокові. Не існує універсальних обгрунтованих критеріїв визначення оптимального горизонту прогнозування для демографічних прогнозів. Демографічні явища характеризуються повільною мінливістю. Тому найбільш точними прогнозами вважаються 5-10-річні прогнози, тобто короткострокові. Зрушення у рівнях народжуваності, що доведено емпірично, можуть відбутися, коли молодші покоління досягнуть дітородного віку. Практично це спостерігається кожні 25-26 років, щодорівнює довжині покоління (середньому віку матері при народженні дітей). Тенденції зміни смертності ще стабільніші. На відміну від процесів природного руху, міграції є більш мінливими, з коротшими циклами змін, і переважено вони складають основну проблему прогнозування.

На думку Б. Урланіса, середньостроковим прогнозом вважається горизонт - 15 - 20 років, а довгостроковим - 30 - 50 років. А. Боярський висловлює іншу думку, вважаючи довгостроковим прогнозом прогноз на 20 років. Довгострокове і екстрадовгострокове прогнозування тісно пов'язані з аналізом глобальних проблем. Значну роль у розумінні й формулюванні глобальних проблем сучасності відіграла діяльність Римського клубу, провідне місце в доповідях якого займав аналіз демографічної, енергетичної, сировинної, продовольчої та екологічної проблем з точки зору перспектив розвитку людства.

Безперечно, демографічні прогнози на період, що перевищує 15 -20 років, являють неабиякий інтерес. Проте зі збільшенням прогнозованого періоду послаблюється інерція та вплив стійких тенденцій розвитку. Тому такі прогнози за сутністю - прогнози-здогадки. Прогнозування населення на довгу перспективу має великий досвід помилок, що відзначало багато демографів (Б.

Урланіс, А. Боярський, Д. Валентей, І. Венецький, О. Волковтаін).

З точки зору методології прогнозів, а саме використання математико-статистичних методів у прогнозуванні, найбільш розгорнуту схему типологізації прогнозів представив А. Боярський.

Таким чином, з технічної точки зору всі методи прогнозування можна звести до екстраполяційних, що використовують засоби графіки і математичні функції (лінійні, показникові, параболічні, логістичні криві та ін.); експертних (евристичних), що базуються на компетентності та досвіді прогнозиста.

Типи демографічного прогнозування.

1. Демографічний прогноз як передбачення. Окрім випадковості та необхідності, як у біології, соціальні процеси містять у собі волю людей, які намагаються формувати майбутнє за своїм бажанням. Випадковість, необхідність, воля - ось три елементи створення і руйнування, сталості і змін, адаптації і скостеніння. Випадковість примушує певну ситуацію розвиватися непередбаченим шляхом; у необхідність може потрапити якийсь фактор, що надалі визначає інші на макро- і мікрорівнях; воля замінює пасивні елементи на активних осіб, здатних виробляти і здійснювати конкретну програму дій. Таким чином, соціальний процес не є детермінованим, або результатом вільної волі, або абсолютної випадковості, скоріше за все він є поєднанням їх. Тому демографічний прогноз як передбачення є досить ймовірним.

2. Другий тип демографічного прогнозування - моделювання, теж пройшов довгий історичний шлях. Зараз цей тип прогнозів використовують як аналітичний засіб для прийняття урядових рішень і в оцінці демографічної політики. Моделювання нейтральне щодо прогнозування: при побудові моделей не ставлять завдання передбачити майбутнє. Демографічне моделювання - це чисельність варіантів, з яких можна вибирати потрібний, враховуючи мету і технічну складність. Моделювання може бути «орієнтоване на процес» та «орієнтоване на ціль». У першому випадку моделі видають результат - наприклад, чисельність населення та його вікову структуру. Такі моделі використовують для оцінки результатів конкретної демографічної політики.

У моделях другого типу спочатку встановлюють певну демографічну ціль, а потім проводять моделювання, щоб визначити оптимальне сполучення факторів, або шляхів, що ведуть до цієї мети. Такі моделі можуть бути «одноцільовими» і «багатоцільовими». Як великомасштабні та багатомірні конструкції вони вимагають надзвичайно складних режимів роботи ЕОМ, введення багатьох демографічних і соціально-економічних факторів, значної статистичної бази. Як правило, багатоцільові моделі з метою вивчення довгострокових наслідків взаємодії багатьох факторів є колективною працею демографів, економістів, соціологів, окремих відділів науково-дослідних інститутів. Одна з таких відомих моделей глобального розвитку людства побудована Медоузом, Форрестером та співробітниками Масачусетського технологічного інституту.

3. Третій тип демографічного прогнозу перспективний аналіз, являє собою складніше явище, ніж передбачення і моделювання, оскільки він включає не лише деякі спільні з ними елементи, але й певні специфічні риси. Метою вказаних прогнозів є головним чином, з'ясування демографічних

тенденцій. В основі цієї концепції прогнозів лежить аналітична правдоподібність, вірогідність. Аргументи, наведені для обґрунтування прогнозних припущень, повинні бути переконливими як для професійних виконавців, так і для користувачів. Не можна випускати з поля зору той факт, що прогнозування є не лише суто теоретичним заняттям. Слід урівноважувати ощадливість з ефективністю, якість із своєчасністю. З одного боку, кількість аналізованих параметрів повинна бути зведена до мінімуму, щоб зменшити експлуатаційні витрати. З другого боку, відібрані параметри мають бути аналітично вартісними.

З накопиченням фактів про ненадійність демографічного прогностування прогностисти усвідомили потребу обрахування декількох серій прогнозів, так би мовити використання альтернативних припущень про розвиток демографічних процесів. Існують різні назви для позначення варіантів прогнозу: мінімальний варіант (песимістичний, слабкий); максимальний варіант (оптимістичний, сильний), середній (реалістичний) варіант. Розв'язання будь-якої прогностичної задачі потребує з одного боку вибору методологічного підходу, а з іншого розробки серії гіпотез.

Гіпотези це припущення найбільш вірогідних змін існуючих тенденцій, теоретичне обґрунтування майбутнього розвитку прогнозованого явища. Обрані гіпотези, ж правило, зумовлюють використання того чи іншого методу прогнозування. Найпоширеніший метод обрання гіпотези базується на обґрунтуванні минулих тенденцій демографічних процесів і виявленні майбутньої динаміки за існуючою траєкторією. Така гіпотеза передбачає використання екстраполяційних методів. Більш складним є концептуальний підхід, який передбачає і обґрунтовує зміни існуючих траєкторій через певні вірогідності зміну соціально-економічній (екологічній, культурологічній і т. п.) ситуації.

Системний, комплексний, поведінковий підхід загальнотеоретичні передумови прогнозування демоекономічних процесів. Методологія прогнозування населення, чи його певних контингентів, для країни в цілому і для її окремих регіонів не може бути єдиною через своєрідність національно-культурного та територіального розвитку. Таку специфіку враховують в економічній географії та економічній кібернетиці.

Завдяки дослідженням, головним чином інколи Н. Баранського та сибірських вчених школи Г. Пруденського, у науковий обіг ввійшло поняття «регіональних особливостей». Розвиток економічної кібернетики додав у демографічне прогнозування поняття «системних особливостей». Специфіка взаємозв'язку між прогнозуванням населення на національному і територіальному рівнях та системними і регіональними особливостями пов'язана з наступними ідеями:

1. Провідна ідея характеристики системних особливостей полягає в тому, що між частиною та цілим існує якісна неоднорідність. Ціле являє собою систему упорядкованої сукупності елементів, що взаємодіють між собою. Отже, країна виступає ж ціле органічна єдність районів. Район ж частина країни її підсистема. Проте він є самостійною системою для тієї упорядкованої сукупності частин, з яких складається. Системний аналіз, таким чином, складається з вивчення відношень взаємодії та підпорядкування між цілим і

його частиною.

Ідея розуміння регіональних особливостей полягає в тому, що розбіжності можуть бути не лише між частиною та цілим, а й між певним числом частин. Тобто тут застосовуються правила середніх величин. Як зауважував А. Кетле, кожний район може бути врахований ж член ряду розподілу. Ступінь своєрідності кожного члена розподілу виражається тим, наскільки його характеристики відрізняються від середніх величин. Тому збіг з середньою є явищем випадковим, оскільки саме середнє значення - поняття абстрактне і є лише тенденцією. Кожне відхилення від середньої - своєрідність. Тож, невелике відхилення від середньої є несуттєвим, а значні відхилення від середньої треба враховувати в практиці національного і регіонального управління. Райони - це типові одиниці, якщо їх розглядати у вигляді частини стосовно цілого, але вони індивідуальні стосовно один до одного. У першому випадку вони аналоги, у другому - унікальні. Ці дві властивості застосовують при характеристиці системних і регіональних особливостей. Системні особливості відрізняються від регіональних тим, що перші характеризують відмінності між двома сутностями, а другі - показують розбіжності існування в одній сутності. Ці особливості враховують і при прогнозуванні залежно від його макро- чи мікрорівня.

Крім врахування особливостей попереднього розвитку демографічних процесів і територіальних відмінностей, при прийнятті гіпотез аналізують також чинники, що формували демографічні тренди у минулому, а також ті, які можуть з'явитися, чи залишитися у майбутньому.

Демографічні процеси тісно пов'язані з економічними, соціальними, культурологічними, екологічними процесами. Такий зв'язок з бігом часу може змінюватися: одні процеси можуть визначати характер інших, а потім причина і наслідок можуть мінятися місцями. Джерела історичної демографії показують, що протягом тисячоліть динаміка чисельності населення визначалася епідеміями, війнами і станом сільського господарства, яке було основою існування традиційних суспільств. Тобто, динаміка населення визначалася економічним станом у суспільстві, охороною здоров'я, медициною і станом миру чи війни.

Стан економічного середовища у суспільстві це рівень розвитку продуктивних сил і кон'юнктурний стан економіки. У традиційному суспільстві першим складником було сільське господарство, що базувалося на ручній праці і тягловій силі тварин, а також неврожаї як тимчасові кон'юнктурні процеси. У сучасному суспільстві це індустріальні та постіндустріальні продуктивні сили, а також циклічні чи структурні економічні кризи ж тимчасові процеси.

Потреба економіки країни в робочій силі стає визначальним фактором впливу суспільства на демографічні процеси. В аграрному суспільстві продовольчі проблеми формували необхідність багатодітності. Вже в індустріальному суспільстві ця проблема була розв'язана. Зараз системи пенсійного і соціального забезпечення знімають потребу мати багато дітей для забезпечення старості. Проте найсильнішим регулятором демографічної поведінки в сучасних розвинених країнах і, ж бачимо, в країнах транзиції є економічна кон'юнктура, що викликає зростання чи падіння доходів через рівень зайнятості. Так, свідомством впливу кон'юнктурних економічних

процесів на демографічні процеси є класичний приклад зниження народжуваності в результаті економічної кризи 1929 - 1933 років у розвинених країнах. Народження дитини значною мірою впливає на сімейний бюджет. У вітчизняній та закордонній літературі є різні підрахунки, яким чином народження чергової дитини впливає на сімейний добробут. За підрахунками П. Самуельсона, поповнення сім'ї на одну дитину знижує душевий дохід у 1,5 рази, а з народженням другої дитини душевий дохід знижується ще на 1/4. Оскільки рівень споживання дорослого вищий, ніж у дитини, то вважають, що в однолітній сім'ї розміри витрат повинні збільшитися на 30%, а у дводітній - на 50 - 60%.

Оскільки демографічні процеси тісно пов'язані з економічними, то існує точка зору, що у країнах, де вже відбувся демографічний перехід, демографічні характеристики мають коливальний характер і пов'язані з економічними циклами. Великі цикли, або хвилі, пов'язують з нерівномірністю нагромадження капіталу, викликану пересиченістю певними ринками; розв'язанням певних економічних завдань і необхідністю пошуку нових; переходом від одного способу виробництва та споживання до іншого; нерівномірністю науково-технічного прогресу.

Інша точка зору полягає в тому, що відбувається стійке зниження потреби в робочій силі протягом науково-технічної революції (Е.Араб-Огли). Економічне середовище (ринок праці) звужується, і відбувається паралельне зниження рівнів зайнятості та народжуваності.

Вплив охорони здоров'я та медицини на демографічні процеси полягає в тому, що вони регулюють і обмежують шкідливий вплив оточуючого середовища на суспільство. При обґрунтуванні гіпотези про вплив цих чинників на демографічні процеси основною метою стає аналіз перспектив охорони здоров'я, медицини та з'ясування перспектив зростання очікуваної тривалості життя.

Відомо, що у розвинених країнах, в Україні також, основними причинами смерті є серцево - судинні, злоякісні захворювання і травми. На відміну від інфекційних та паразитарних хвороб, з якими вже є розроблені засоби боротьби, вище згадані хвороби є наслідком побічних дій сучасної цивілізації. Патогенна дія цих чинників проявляється у забрудненні води і повітря, хімічній шкідливості певних речовин, радіації, високих рівнях шуму і вібрації, нервових стресах, шкідливих звичках. Для боротьби з цими факторами смерті успішними є превентивні заходи, тобто профілактична медицина, яка в свою чергу потребує розвитку теоретичної (фундаментальної) медицини.

Вплив культурологічних факторів може здатися несуттєвим стосовно попередніх двох факторів. Наприклад, більшість релігійних систем світу формувала у населення установку на багатодітність. Це мало свої історичні причини, оскільки протягом тривалого історичного періоду людство мало високі показники смертності. В нинішній час високі дитяча і доросла смертність залишилися позаду, проте світові релігії, поступово адаптуючись до нових реалій, все ще зберігають пронаталістський характер. Цей факт вказує на те, що культура, традиції формуються протягом тривалого часу і також протягом тривалого часу вони можуть змінюватися, адаптуватися до нових умов життя. Щодо прогнозування впливу культурологічних факторів на

динаміку демографічних процесів, то на коротку перспективу їх вплив можна не побачити. Для довгострокової перспективи врахування цих факторів здійснюється опосередковано через групу факторів, що характеризують соціально-економічний стан суспільства.

При розробці гіпотез на короткий термін прогнозу найчастіше прогнозні показники народжуваності, смертності, міграцій беруть за незмінні. Проте, при прогнозуванні на середньострокову і віддалену перспективу гіпотеза про незмінність відтворення населення може дати великі похибки, або взагалі виявитися хибною. Щоб цьому запобігти, прогнозист повинен враховувати структурні фактори, які викликані так званими процесами компенсації та амортизації.

Процес компенсації виявляється втому, що в результаті певних зовнішніх факторів, які протягом тривалого часу перешкоджали здійсненню визначених демографічних подій (як правило, народжуваності та шлюбності), у населенні поступово збільшується частка людей, у яких ці події в принципі можливі. Коли зовнішня перешкода усувається, то такі події можна спостерігати відразу в багатьох людей, і відповідний показник різко зростає. Через певний час зі зменшенням контингенту осіб, у яких була можлива ця подія, показник знову знижується.

Саме так, у результаті компенсації відбувається різке зростання шлюбності і народжуваності після закінчення тривалих воєн, економічних криз, тощо. У цей період відбуваються одруження, що у нормальних умовах були б розподілені протягом усього періоду років, охоплених війною, кризою та ін.; народжується багато дітей ж у нових родинах, так і в тих, що існували до війни, але народження цих дітей були відкладені на післявоєнний (післякризовий) період. Після закінчення ж певного часу показники шлюбності і народжуваності повертаються до норми. Після короткострокової, пшилеподібної компенсації настає довготривалий процес (на термін, що дорівнює довжині 2 і більше поколінь), період амортизаційних хвиль.

Якщо з якогось моменту помітно збільшилася народжуваність, то внаслідок цього через певний час у населенні зросте частка дітей, що потягне за собою зниження загального коефіцієнта народжуваності. Пізніше, коли діти, що народилися в період різкого підвищення народжуваності, самі досягнуть дітородного віку, знову можна буде спостерігати підвищення народжуваності, що знову призведе до збільшення питомої ваги дітей.

Таким чином, значне збільшення народжуваності викликає її тривалі хвилеподібні коливання. В міру ж згасання цих коливань установлюється стійкий рівень народжуваності, який буде трохи нижчим, ніж у час первісного її сплеску, оскільки новому режиму народжуваності буде відповідати підвищений відсоток дітей у населенні. Цей приклад ілюструє згаданий процес амортизації.

Явища компенсації й амортизації відбувалися в демографічній історії України після 2-ої світової війни. Зараз в Україні також можлива післякризова компенсація, пов'язана з переходом економіки країни до ринкових відносин, яку треба враховувати при прогнозуванні народжуваності.

2. Методи демографічного прогнозування.

Стосовно статистично-математичного апарату, всі прогностичні технології можна поділити на: експертні, оціночні; статистичні.

Експертні, оціночні технології базуються на судженнях і висновках експертів. Статистичні технології прогнозів ґрунтуються на статистичних методах аналізу історичних даних. У загальному випадку статистичні технології використовують тоді, коли:

- попередні дані поєднані причинно-наслідковими зв'язками;
- попередні дані можуть бути піддані кількісному опису;
- дослідник вважає, що попередня модель явища буде існувати й у майбутньому.

На практиці застосовують обидві технології прогнозування. Проте, якщо дослідник бачить майбутнє значною мірою залежним від минулого, то ефективними будуть статистичні технології. А чим більш очікуване майбутнє відрізнятиметься від минулого сценарію розвитку, тим більше треба залучати експертні оцінки. Основними методами демографічного прогнозування є: методи, засновані на застосуванні тієї або іншої математичної функції екстраполяційний і метод пересування за віковими групами, або когортно-компонентний метод.

При моделюванні динаміки демографічних процесів (чисельності населення, середньої тривалості життя, сумарного коефіцієнту народжуваності, тощо) застосовують такі види моделей: лінійна, поліноміальна, геометрична модель.

Сутність методу компонент полягає у «відстеженні» руху окремих когорт у часі відповідно до заданого (прогностичного) параметрами народжуваності, смертності і міграції.

Починаючи з моменту початку прогнозу, чисельність населення кожної вікової групи зменшується відповідно до прогностичних повікових імовірностей смерті. З вихідної чисельності населення кожного віку віднімається число померлих, а ті, хто залишився в живих стають на рік старшими. Прогностичні повікові рівні народжуваності використовують для визначення числа народжень на кожний рік прогностичного періоду. Народжені також зазнають впливу смертності відповідно до прийнятих її рівнів. Метод компонентів враховує також повікові інтенсивності міграції (прибуття і вибуття).

Процедура повторюється для кожного року прогностичного періоду. Тим самим визначають чисельність населення кожного віку і статі, загальну чисельність населення, загальні коефіцієнти народжуваності, смертності, а також коефіцієнти загального і природного приросту. При цьому прогностичні розрахунки можна здійснювати як для однолітніх вікових інтервалів, так і для різних вікових груп (5-літніх або 10-літніх). Техніка перспективних розрахунків в обох випадках однакова. Як правило їх проводять окремо для жіночого і чоловічого населення, а також для міського і сільського. Чисельність населення обох статей і його вікова структура знаходять простим підсумовуванням чисельності жіночого і чоловічого населення. При цьому всі прогностичні параметри народжуваності, смертності і міграції можуть мінятися для кожного року або інтервалу років прогностичного періоду.

Прогнозування смертності

Найбільш розробленими у методичному плані є прогнози смертності.

Вони можуть здійснюватися двома шляхами: перший з них припускає, що спершу прогнозують загальний рівень смертності, представлений у вигляді середньої тривалості майбутнього життя, а потім проводять оцінку повікових рівнів смертності для кожної прийнятої в прогнозі величини середньої тривалості майбутнього життя. Другий шлях, навпаки, припускає зворотний порядок прогнозування загального і повікових рівнів смертності: спершу визначають повікові показники, а потім, на їхній основі, обчислюють прогнозну величину середньої тривалості майбутнього життя.

У будь-якому випадку, перший з цих етапів, у свою чергу, складається з двох стадій:

1. визначення величини середньої тривалості майбутнього життя, або повікових значень смертності, на ту або іншу дату в майбутньому;
2. визначення тренда даної величини між базовим роком і роком, для якого робиться розрахунок.

Друга стадія є в основному чисто технічною операцією, яку розв'язують за допомогою добре відомих математичних прийомів інтерполяції динамічного ряду. Визначення ж майбутнього показника (величини середньої тривалості майбутнього життя, або повікових значень смертності) має більш творчий характер і є реальною науковою задачею, розв'язання якої вимагає проведення спеціального дослідження.

Для визначення прогнозних значень середньої тривалості майбутнього життя, або повікових значень смертності, найчастіше застосовують наступні методи: екстраполяція; метод «закону» смертності; референтне прогнозування, або прогнозування за аналогією (у трьох різновидах (1) порівняння з типови-Вибір конкретного методу залежить від цілей прогнозування, приступності і надійності демографічної інформації, а також, що важливо, від розміру ресурсів, які має у своєму розпорядженні демограф-прогнозист.

Прогнозування народжуваності

Наступним етапом прогнозування є прогнозування народжуваності, тобто або сумарного коефіцієнта народжуваності, або повікових коефіцієнтів народжуваності. В наш час для прогнозування рівня народжуваності застосовують різні методи, починаючи від простої екстраполяції її тенденцій у майбутнє, до спроб розробки і застосування математичних моделей, що враховують взаємозв'язок рівня народжуваності та її соціально-економічних факторів. Одним з можливих підходів до рішення подібного роду задач є застосування методу множинної регресії. Проте, більшість прогнозів народжуваності, однак, виконують за допомогою більш доступних і менш дорогих методів.

За сучасних умов усе більшу роль у прогнозуванні народжуваності відіграють відомості спеціальних статистичних обстежень і соціологічних опитувань, метою яких є виявлення репродуктивної поведінки населення. Вище, у розділі 5, вже йшла мова про подібні дослідження бажаного числа дітей, ідеального числа дітей тощо та їхню роль у вивченні народжуваності і відтворення населення в цілому.

3. Демографічні перспективи України

Прогнози населення в Україні здійснюють основні провідні наукові установи країни: Державний НДІ інформатизації та моделювання економіки Національного агентства з питань інформатизації при Президенті України; Національний інститут стратегічних досліджень; Міждержавний статистичний комітет; Інститут економіки НАН України, Рада з вивчення продуктивних сил.

Заданими послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. Демографічна ситуація: сучасні проблеми та перспективи» перспективи населення будуть наступними:

1. Очікувані тенденції народжуваності.

Загальноєвропейські тенденції народжуваності не дають підстав очікувати істотного збільшення сумарних коефіцієнтів народжуваності впродовж наступних 10-15 років. Втрати ненародженими внаслідок епідемії ВІЛ\СНІДу протягом 2003-2010 рр. можуть становити 100-200 тис. У зв'язку з тим, що негативні тенденції у динаміці народжуваності посилюються, ці втрати матимуть суттєвий вплив на формування молодих поколінь. Тільки після 2015 р. за умов зміни репродуктивних настанов можна розраховувати на підвищення цього показника до 1,35-1,45 у розрахунку на одну жінку. Слід підкреслити, що і такий варіант розвитку не забезпечуватиме навіть просте заміщення поколінь.

Кризовий стан дітородної активності населення даватиметься взнаки протягом життя багатьох поколінь на рівні не лише сім'ї, а й усього суспільства (навіть якщо цей процес і припиниться) . Як наслідок, у майбутньому спостерігатиметься хвилеподібна динаміка чисельності населення і його вікових контингентів, що може перетворитися на відчутну перепону в досягненні сталого розвитку країни.

2. Очікувані тенденції смертності

Хвилеподібний характер тенденцій смертності в Україні впродовж принаймні найближчих 25 років, значні резерви зниження смертності у допрацездатних і особливо працездатних вікових групах, адаптація населення до нових соціально-економічних умов, подолання затяжної економічної кризи, успіхи медицини в лікуванні широкого кола захворювань дають підстави розраховувати на зниження ймовірності смерті: прискорене зниження - смертності немовлят (до 7,5-8%) і дітей раннього віку (до 8%) і населення старше 60 років. Найбільші зрушення (як і протягом останніх 50 років) очікуються у смертності чоловіків працездатного віку. Передбачається, що імовірність померти не доживши до 60 років для 16-річних юнаків у 2026 р. становитиме 16-21%. Практично смертність саме цього контингенту визначатиме загальний характер тенденцій смертності та тривалості життя населення України.

3. Прогноз середньої очікуваної тривалості життя при народженні.

За умови бездіяльності держави у сфері економічного забезпечення відтворення населення, відсутності належного розвитку систем охорони здоров'я, освіти, культури поширюватимуться особливо серед молоді наркоманія, алкоголізм, туберкульоз, ВІЛ\СНІД, венеричні та інші інфекційні захворювання. Смертність впродовж певного періоду коливатиметься у межах сучасного рівня. За таких умов до 2026 р. Україна лише незначно перевищить ті показники тривалості життя населення, яких вже було досягнуто у середині 80-

х років.

4. Очікувані тенденції міграцій населення

Згідно з песимістичним прогнозом, за умови збереження наявних тенденцій соціально-економічного розвитку України кількість іммігрантів з пострадянських країн залишатиметься сталою, як і масштаби виїзду до цих держав. Виїзд до Росії та Білорусі дещо зростатиме. Загальне сальдо міграцій населення стабілізується на рівні близькому до сучасного.

За оптимістичним варіантом прогнозу, протягом 2005-2015 рр. можлива інтенсифікація повернення етнічних українців та раніше депортованих за національною ознакою з країн колишнього СРСР. Щорічна кількість вибулих до економічно розвинених країн поступово зменшуватиметься, по-перше, через вичерпання етнічної складової цього потоку; по-друге, внаслідок пом'якшення дії чинників, які стимулюють від'їзд; по-третє, завдяки розширенню можливостей здійснення зворотної трудової міграції до цих країн без зміни місця проживання. Підвищення рівня життя населення зробить Україну привабливою для мігрантів з різних регіонів світу. Сумарна кількість прибулих до України перевищить чисельність вибулих уже в середині цього десятиліття. Позитивне сальдо міграцій населення постійно зростатиме і досягне 55-60 тис. осіб у 2026 р., а коефіцієнт інтенсивності міграцій зросте з теперішніх 2,8 до 3,0-3,8‰.

5. Прогноз чисельності та складу населення.

Вичерпання потенціалу демографічного зростання України визначає неможливість найближчим часом не лише розширеного, а й простого відтворення населення. Навіть за умови збільшення народжуваності до найвищого в сучасній Європі рівня (2 дитини на жінку) і зменшення смертності до найнижчого у світі рівня (середня очікувана тривалість життя при народженні 80 років) протягом найближчого десятиліття чисельність населення України неухильно скорочуватиметься. За оптимістичним варіантом прогнозу, до 2026 р. загальна чисельність населення України скоротиться до 43,3 млн. осіб, а за песимістичним до 40,4. Депопуляція, ймовірно, дещо послаблюватиметься протягом першого десятиріччя XXI ст. (за оптимістичним варіантом - до середини другого десятиріччя) завдяки вступу до найбільш активного репродуктивного вікукогорті народжених у середині 80-х років (останнього періоду значного підвищення народжуваності в Україні). З цього часу різниця між кількістю померлих та народжених неминує зростатиме.

6. Перспективи демографічного старіння.

Після відносно короткого періоду, коли 60-річну межу переходитимуть нечисленні покоління воєнних років народження, процес старіння подовжуватиметься через низьку народжуваність і зростання середньої тривалості життя, зокрема і в старших вікових групах. У селах цей процес розвиватиметься повільніше, і на початок 2011 р. його показники в міських поселеннях і сільській місцевості майже зрівняються. Після цього в селах рівень старіння знижуватиметься, а в містах - підвищуватиметься, і до 2026 р. в містах стане істотно вищим, ніж у селах. Відповідно неминує зростатимуть рівні навантаження населення працездатного віку, що викликатиме низьку соціально-економічних проблем, які вимагатимуть посиленої уваги органів влади.

Таким чином, наведений прогнозне дає підстави задовольнятися

майбутньою ситуацією в країні, а, навпаки, спонукає до вирішення депопуляційних проблем. Як і будь-який інший прогноз, демографічний прогноз необхідний для формування і прийняття управлінського рішення, тобто для проведення відповідних дій, які називають демографічною політикою держави. До якої і переходимо у наступному розділі.

4. Об'єкт, предмет і основні тенденції прогнозування освітнього процесу.

Дослідження освітнього процесу в контексті соціальної динаміки повинне прояснити ряд важливих проблем, що дають можливість осмислити динаміку освітнього процесу в процесі соціальної динаміки. Для цього насамперед, необхідно чітко окреслити сферу соціології освіти, її об'єкт, що одночасно є об'єктом прогнозування освітнього процесу.

Об'єкт дослідження в соціології освіти_- це та соціальна сфера, у якій розвертаються освітні процеси, діють суб'єкти цих освітніх процесів, складаються специфічні взаємини між людьми, соціальними інститутами, у яких конститууються освітні процеси, і суспільством. Трохи складніше визначити предмет соціології освіти, тому що в міру розвитку як суспільних структур і відносин, так і теорії соціології, що вивчає ці соціальні структури, міняється структура освітнього процесу.

У західній соціології типовим поглядом на предмет соціології освіти є уявлення про те, що вона вивчає поширення освіти і його вплив на соціальне середовище і її мобільність. Надалі в предмет соціології освіти був включений аналіз освітньої діяльності, її форм і змісту, способів її інтегрування в різні соціальні структури. У зв'язку, з цим одним з аспектів предмета соціології освіти стало вивчення взаємозв'язку між освітою і соціальною стратифікацією і соціальною мобільністю, а також проблеми соціальної справедливості, що неминуче виникають у виді ієрархічного розподілу освіти в сучасному суспільстві.

У вітчизняній соціології освіти найбільш коректним може вважатися наступне уявлення про її предмет:

- 1) це стан і динаміка соціокультурних процесів у сфері освіти;
- 2) закони і принципи, механізми і технології концепцій соціокультурної діяльності;
- 3) взаємодія сфери освіти з іншими сферами громадського життя;
- 4) вивчення впливу освіти на цілісний, гармонійний розвиток соціального суб'єкта, на його готовність включитися в види діяльності, що є соціально значимими.

Наступною задачею є виявлення основних тенденцій у прогнозуванні соціології освіти. Основи соціології освіти були закладені Є. Дюркгеймом і М. Вебером, що досліджували соціальні функції освіти, її зв'язок з політичними й економічними процесами. Пізніше Т. Парсонс запропонував досліджувати освіту як інститут соціалізації, розглядати навчальні установи як специфічні соціальні системи. При цьому підході ставляться проблеми систем соціальних ролей соціальних норм, соціально-психологічного клімату в освітніх

системах, групах процесів, джерел конфліктів, моделей, методів, стилів і методик викладання і т.п.

З початку 70х рр.. усе більше уваги приділяється взаємозумовленості освіти, освітніх цінностей і орієнтації у соціальній стратифікації (Н. Гросс, У. Буковер, Р. Будон, Р. Коллінз), а також взаємодії освіти і процесів в економіці і політиці (П. Бурдье, М. Ханнан). Один із самих ранніх напрямків у вітчизняній соціології освіти – це дослідження професійної орієнтації, життєвих цінностей і планів молоді.

Таким чином, можна констатувати, що об'єкт соціології освіти може бути обкреслений досить чітко. Що ж стосується її предмета, то різні концепції і позиції обумовлені соціально-економічними трансформаціями суспільства, з одного боку, і динамікою різних процесів в освітній сфері- з іншого.

Наукові дослідження і розробки в соціології освіти характеризують різні грані освітнього простору, представленого мікро- і макрорівнями. Тенденцією розвитку соціології освіти останніх років є прагнення включити в її предмет вивчення навчального процесу, вивчення феномена знання, аналіз освітнього простору.

Основні категорії: освіта, виховання, соціалізація, культура, навчання, освітній процес, освітній простір. Структура соціології освіти (основні напрямки дослідження).

Важливим для прогнозування освітнього процесу є обговорення основних напрямів дослідження в області соціології освіти. До основних напрямів дослідження можна віднести наступні:

- соціальна детермінація освіти;
- соціокультурна організація сфери освіти;
- ефективність освіти;
- моделі освіти;
- інновації в освіті;
- дослідження співвідношення рівнів освіти;
- співвідношення традиційної та інноваційної освіти;
- керування освітою.

Проблемно-тематичний зміст прогнозування освітнього процесу виявляється в наступному:

- культурогенез особистості в освітньому процесі;
- фактори динаміки сфери освіти;
- зміст освіти, навчання як соціокультурна діяльність;
- методи і технології навчальної діяльності;
- соціальні інститути в сфері освіти;
- вплив освіти на динаміку соціальної структури суспільства.

Структуру соціології освіти можна представити і по-іншому, у виді етапів і результатів пізнавальної діяльності, формування технологічних моделей освітньої діяльності. Тоді структура соціології освіти має наступний вигляд:

- Теоретичні концепції (концепції освіти, виховання, культурогенеза, особистісного і професійного розвитку).
- Гіпотези удосконалювання освітнього процесу, удосконалювання установ освіти і всієї освітньої системи в цілому.

- Гіпотези удосконалювання взаємозв'язку системи освіти і соціальної системи в цілому.
- Концептуально-теоретичний апарат, у термінах якого формулюються, уточнюються і перевіряються гіпотези (поняття, принципи, категорії, закони).
- Фактичний матеріал (дані соціологічних, педагогічних і політологічних і психологічних досліджень, діагностики, моніторингу).
- Соціальні проекти і моделі (апробація гіпотез, розробка соціальних технологій, соціальних сценаріїв).
- Оцінка отриманих результатів і висування нових гіпотез.

5. Керування освітнім процесом та його прогнозування.

Як і інші соціальні процеси, освітні процеси підлягають керуванню. Керування в сфері освіти найважливіший соціальний регулятор, що підтримує визначений режим функціонування і розвитку всієї системи освіти. Цей режим покликаний забезпечувати не тільки існування системи освіти, але і порядок її постійного відновлення, умови творчого пошуку нових форм і наповнення новим змістом. Керування в сфері освіти повинне гармонійно сполучити ретрансляції державних стандартів і нових форм, що виходять за рамки стандартів. Воно повинне забезпечити основні права й обов'язки учасників освітнього процесу, орієнтувати як на масові форми, так і на самостійне, індивідуальне навчання. Керування також покликане затвердити гарантії відносної самостійності учбово-педагогічних колективів у пошуку оптимальних форм навчального процесу.

Керування – це насамперед регулювання процесу освіти. Об'єкт керування в сфері освіти представлений двома формами організації: учбово-предметною; соціальною.

Перша характеризується самою технологією навчання, друга-взаємовідносинами суб'єктів освіти.

Виділяються наступні рівні, що підлягають керуванню: мікросистемний(навчальне заняття); макросистемний(навчальний заклад); егасистемний(система освіти в цілому).

Як тільки керування виходить на вищий рівень, рівень соціальної організації, воно здобуває соціально-політичний характер. Це зв'язано з тим, що на цьому рівні реалізуються парадигми (стандарти і зразки) діючої ідеології, державної і національної політики. На цьому рівні керування освіти зв'язується з перспективним плануванням, бюджетним фінансуванням, орієнтується на тривалі соціальні перспективи. Без цього система освіти не може існувати, але одночасно з цим у такім централізованому керуванні закладені деякі обмеження цього процесу. Це зайва централізація керування, стандартизація освіти, неминуче відставання освітніх стандартів від конкретного замовлення ринкових відносин. Наслідком цього також може бути диспропорція в підготовці фахівців.

Прогнозування освітнього процесу ґрунтується на визначених соціальних цінностях і пріоритетах. До їхнього числа можна віднести наступні:

Етичні пріоритети.

Освіта є невід'ємним правом людини. Реалізація цього права – одна з граней зрілості суспільства. Відповідно до цього, реалізація цього права – вислів соціальної справедливості, що повинна бути вирішальним фактором при розгляді пріоритетів для фінансування освіти, планування освіти й інвестицій освіти.

Політичні пріоритети.

З політичної точки зору, можливість одержати освіти визначеного типу може залежати від здатності уряду протистояти визначеним соціальним шарам і соціальним групам, що претендують на велику частку національних суспільних ресурсів. Відповідно до цього бюджет освіти може також установлюватися під впливом визначених соціальних груп, так чи інакше відбивають інтереси суспільства.

Економічні пріоритети.

Вони відбивають, з одного боку, економічні можливості суспільства, а з іншого боку – підрахунок ефективності інвестицій в освітній процес і в цілому в освітню систему даного виду. В усьому світі завжди вважалося, що внесок в освіту – найефективніший внесок. Відмовлення від такої позиції в кінцевому рахунку приводить до неефективності економіки, що не поповнюється висококваліфікованими кадрами.

Освітні пріоритети.

Хоча система освіти є підсистемою суспільства в цілому, проте дані пріоритети повинні мати вирішальне значення при формуванні бюджету. Це обумовлено тим розумінням, що суспільство лише тоді є стабільним, коли синхронізовані два основних соціальних процеси: виробництво високоякісної продукції і відтворення висококваліфікованих кадрів. Перекіс у цьому відношенні відразу робить соціальну систему хитливою. Відмовлення освітнім пріоритетам, акцент на виробництво продукції й обмеження відтворення висококваліфікованих кадрів за принципом зворотного зв'язку позначається на основному виробництві. Виправлення даної неузгодженості вимагає значно великих соціальних витрат, ніж своєчасний облік даного пріоритету. До того ж у суспільстві внаслідок порушення синхронізації двох типів виробництва виникають необоротні соціальні наслідки у виді різних соціальних деформацій. Вони виражаються у втраті цінностей освіти, культури і духовних орієнтацій.

Дуалізм освіти

Всі освітні процеси в суспільстві пронизані ідеєю дуалізму, що має багато різних граней. Дуалізм представлений різними, найчастіше протилежними парадигмами. Грані дуалізму можна множити і доповнювати прикладами, такими як опозиції «фізиків» і «ліриків», гуманітарного і природничо-наукового, державного і комерційного, традиційного і інноваційного, класичного і неklasичного, а також освіти, що відповідає державним стандартам, і освіти по поза стандартним профілям. Ці питання в явній формі розглядаються П. Бурдьє, Л. Пенто, Пенсоном-Шарло й іншими авторитетними дослідниками.

Даний дуалізм не виявляє собою нічого принципово нового, але розкриває сутність соціальної освіти:

1. Споживання індивідом продуктів тієї чи іншої парадигмальної системи освітніх послуг є визначальним чинником формування основних цінностей, системи і стилю мислення особистості.

2. Дуалізм освітніх підходів на індивідуально-особистісному рівні виражається в орієнтаціях на конкретно-репродуктивний і абстрактно-творчий стандарти, що звичайно, припускають деякі змішані варіанти.

3. Починаються спроби синтезу різних освітніх парадигм, наприклад, у виді гуманітаризації і гуманізації природничо-наукової освіти і посилення природничо-наукової складової гуманітарної освіти. Але вони в більшому ступені нагадують потуги зробити квадрат круглим чи коло квадратним.

Осмислення зазначених висновків дає можливість сформулювати кілька попередніх гіпотез:

1. Наявність дуальних опозицій (освітніх парадигм і, як наслідок, стилів мислення) у користувачів освітніх послуг відтворює в сфері освіти феномен відчуження (різних типів мислення, продуктів пізнавальної діяльності, культур).

2. Феномен відчуження в різних його формах є продуктом суспільного розвитку в дуалізмі присвоєння і відчуження, емансипації й експропріації, соціальній приватизації і соціалізації і є значимим суспільним протиріччям.

3. Суспільство, що не розвивається на своїй власній основі, що монополізує державні, суспільні, політичні, ідеологічні й освітні відносини з метою експансії своєї монополізації й обмеження реальної особистісної волі, не зацікавлено у усуненні відчуження.

4. Соціальних наслідків відчуження багато. Особистісною якістю цього процесу є відчуження особистості від своєї сутності, що виражається у відчуженні від ретроспективи і перспективи соціальних цінностей.

5. Особистість, відчужена від ретроспективи і перспективи цінностей, утрачає динаміку (не розвивається).

6. Суспільство, не зацікавлене в динаміці особистості, орієнтоване на досягнення стабільності, знаходить стан статичності, а виходить, само руйнується.

7. Повне злиття дуальних опозицій в утворенні неможливо, оскільки останні є вираженням спеціалізації і поділу праці як у сфері освіти, так і в сфері використання продуктів освіти.

8. Усунення відчуження дуалізму освітніх парадигм і, як наслідок, різних стилів мислення, способу дії і поведінки зв'язано з переосмисленням основ опозиції, що виражається у формулюванні основ соціальної освіти.

Що необхідно зробити насамперед?

Перебороти огульний підхід до учнів, намітити диференціацію утворення згідно суспільним потребам і особистим здібностям кожного. Суспільство має потребу в дуже великому числі гарних недипломованих фахівців і в набагато меншому числі дипломованих фахівців, але обов'язково теж гарних, ні в якому разі не надлишкових мас посередніх, тим більше поганих. Отже, необхідно роз'яснити учням і їхніми батьками, що в сформованих умовах той, хто освоїть професію згідно своїм здібностям, покликанню, стане більш шановною людиною й одержить удесятеро більше доходу в порівнянні з людиною, що поповнить юрби шукачів престижних посад без належних даних, здатних висунути його в перші ряди. І необхідно

надати можливо більш широкий вибір програм ще в середній школі (діти і підлітки 8-15 років), а потім можливо більш широкі можливості професійної підготовки, що доцільно продовжити на кілька років після середньої школи, що виявиться можливим тільки при переході від загальної військової повинності до професійної. І тільки потім частина абітурієнтів піде в університети, причому усім і дипломованим, і недипломованим фахівцям – усе рівно прийдеться все життя постійно підвищувати кваліфікацію і періодично проходити перепідготовку, а також займатися загальною самоосвітою дорослих.

В ідеалі добре б мати із самого молодшого класу школи кілька програм, розрахованих на різні типи учнів: для більш обдарованих, котрі особливо цікавляться даним предметом; для настільки ж обдарованих, котрі більше цікавляться іншими предметами; для менш обдарованих, ким даний предмет потрібний тільки для загального утворення і т.д. Але для початку були б достатні хоча б дві програми: стандартна і просунута. Тоді не буде удару по почуттю людського достоїнства школяра, просто він вибере програму, по якій збирається спеціалізуватися, або просто для ознайомлення.

У старших класах спеціалізація повинна бути усе більш строгою, причому навчальні заняття повинні чергуватися з усе більш ґрунтовною практикою, щоб учень приходив на виробництво не дитиною, а сьогоdnішнім працівником. Для цього необхідна мережа шкіл (коледжів) найрізноманітнішого рівня і профілю, щоб учень міг вибрати по схильності і здатності.

Така ж спеціалізація повинна бути продовжена на університетському рівні. До того ж хтось задовольниться сертифікатом про закінчення коледжу. Хтось витратить ще два роки на диплом бакалавра, хтось ще два роки – на диплом магістра, хтось ще два роки – на диплом доктора. У країнах Заходу все це давно звичайна річ, а в Росії тільки сьогодні приходится пробиватись з боєм.

Другий важливий аспект реформи – демократизація освіти. Школа казарма, з якої виходять 17 літні з психологією 10-літньої дитини, повинна поступитися місцем школі-коледжу, з якої виходять дорослі люди, не тільки сумлінні працівники і добропорядні громадяни, але й енергійні підприємці, здатні робити свій бізнес (нагадаємо ще раз: дух підприємництва задушений у радянському народі майже начисто, з найтяжкими соціальними наслідками, і його має бути відроджувати). Цього неможливо домогтися, поки старші школярі не навчаться самі обговорювати і вирішувати питання шкільного бюджету, не навчаться цінувати зароблений карбованець і не спробують самі свої сили, підраджаючи на різного роду роботи, подібно студентам, - можливостей для цього в Росії хоч відбавляй.

Нарешті, третій аспект реформи – підтягування відстаючих підсистем утворення до рівня передових. Це відноситься, зокрема, до підсистеми загального педагогічного утворення батьків: відомо адже, що виховання дитини починається з виховання його батьків. Це відноситься далі до підсистеми дошкільного утворення, щоб перейти від камер схову дітей до перед шкільним університетом, де всім дошкільникам була б забезпечена гарна підготовка до школи, де вони б на своєму рівні освоювали основи етики й естетики (обов'язково), навички фізичної і розумової праці, фізичної культури, ази

природознавства, уміння читати, вважати і писати. Це відноситься також до навчального кіно і ТВ, до комплексної комп'ютеризації шкільної справи, що практично усе ще попереду.

Поки йдуть розмови про реформу – життя бере своє. Разом з розшаруванням суспільства на багатих і бідних йде розшарування по тим же принципам навчальних закладів. Як гриби після дощу, з'являються приватні школи й університети, розраховані на заможних, а деякі навіть на тільки на дуже багатих батьків. Мій старший онук закінчував безкоштовний державний університет, а мій молодший онук відвідував дитячий садок, вартість перебування в якому щонайменше вдвічі перевищує зарплату старшого по закінченні університету. Є і набагато більш дорогі дитсадки, школи, коледжі, університети.

Виникає небезпека, що деякі здатні молоді люди не зможуть одержати спеціальність, у якій їхня здатність розкрилася б найбільш повно на благо суспільства просто тому, що в їхніх батьків немає засобів на оплату відповідного навчального закладу. Як і в інших країнах, виникає проблема системи стипендій для підтримки обдарованих дітей, підлітків.

ТЕМА 5. Соціокультурне та політичне прогнозування.

1. Політичне прогнозування: сутність, зміст та задачі. Функції прогнозу.
2. Глобальне політичне прогнозування.

1. Політичне прогнозування: сутність, зміст та задачі. Функції прогнозу.

Політика – особливо мінлива сфера суспільної реальності, її компоненти (ресурси, процеси, рішення, дії) ніколи не залишаються тими ж самими, навіть у найкоротший проміжок часу. На кожному етапі будь якого виду політичної діяльності виникають нові обставини, що впливають на результат. Тому ще Н. Макіавеллі говорив, що всі мудрі князі повинні брати до уваги не лише сьогоденні, але й майбутні труднощі та з усією енергією вживати заходів проти цих останніх. Передбачивши наперед, можна легше їх побороти. Натомість запізніле лікування може не дати жодного результату, бо „хвороба” стане невиліковною. Видатний державний і політичний діяч ХХ ст. Шарль де Голль свого часу сказав „Тільки та держава має завтрашній день, яка дбала про нього ще вчора. Ефективність політичної влади, реалізація політичних курсів, саме існування політичних інститутів залежать від успіхів чи неуспіхів в політичному передбаченні.

Політична прогностика - це наука про закономірності, принципи і способи політичного прогнозування, це теорія прогнозування політичних процесів і політичного розвитку.

У прогностиці сформувався спеціальний категоріальний апарат, що є свідченням її виокремлення з-поміж інших наук. Вже в 1972 р. у термінологічному словнику „Прогностика”, виданому в Москві, було

зафіксовано 460 термінів, які забезпечують потреби прогнозування в теоретичному і прикладному аспектах.

Близьким за значенням до прогностики є поняття футурології, яке вперше було використане в 1943 р. німецьким соціологом І. Флехтгеймом для позначення „філософії майбутнього”, як допоміжної науки воєнної стратегії, яка розглядалась як наука, вільна від будь-яких ідеологічних і соціально-утопічних доктрин.

Предметом теоретико-практичного аналізу футурології (від лат. *futurum* майбутнє, і грец. *logos* - слово, поняття, вчення), як науки про майбутнє є проблеми соціального і політичного передбачення, перспективи історичного життя людини і суспільства.

У 60-х роках ХХ ст. цей термін поширився у значенні „історії майбутнього” і „науки про майбутнє”. В сучасних умовах категорія „футурологія”

використовується як синонім комплексу соціального прогнозування і прогностики. Загальновживаним став термін “футурологія політики” як синонім “політичної прогностики” та “політичного прогнозування”. Футурологія стала найширшим інтегруючим поняттям, яке об’єднує теоретичні та прикладні дослідження майбутнього соціального й політичного розвитку держав і народів.

Суб’єктами політичного прогнозування є спеціалізовані органи державного управління, політичні партії та громадсько-політичні об’єднання громадян, наукові установи, окремі особи, які здійснюють розробку прогнозів.

Об’єктами політичного прогнозування є політична система та всі її компоненти: політичні інститути, політичний процес (з акцентом на майбутніх подіях), політичні відносини, політичні курси, на які спрямована пізнавальна і практична діяльність суб’єкта прогнозування. Базовою змінною в політичному прогнозуванні є політична подія.

В залежності від цілей політичної діяльності об’єктами прогнозів можуть бути: визначення основних тенденцій внутрішнього розвитку держави; аналіз механізмів виникнення та розвитку соціальних конфліктів; пізнання основних тенденцій розвитку міжнародних відносин; встановлення розстановки основних політичних сил у країні та динаміка їх впливу на політичний процес; передбачення результатів виробничих кампаній; аналіз можливих наслідків політичного рішення.

Політичні проблеми, які можуть бути об’єктами прогнозу, класифікують за носієм, сферою діяльності, масштабом, ієрархією, характером прояву, ступенем складності та іншими критеріями. Кожен критерій характеризує один із вимірів проблеми, що його слід враховувати при розробці прогнозу.

Типологія прогнозів

Різноманітність політичних подій як об’єктів прогнозування, завдання, проблеми, характер, методи, період попередження прогнозу та інші параметри прогнозів можуть виступати критеріями їх типології.

Основоположником є проблемно-цільовий критерій, який вказує на те, для чого розробляється політичний прогноз. У відповідності з цим критерієм виділяються два види прогнозів: пошукові (раніше їх називали дослідними, трендовими, генетичними) і нормативні.

Пошуковий прогноз – це визначення можливих станів явища в майбутньому на основі умовного продовження в майбутньому тенденцій розвитку даного явища в минулому і теперішньому. При такому прогнозуванні абстрагуються від можливих рішень, дій, які здатні докорінно вплинути на розвиток явища. Такий прогноз відповідає на питання: що найімовірніше відбудеться за умови збереження існуючих тенденцій.

Нормативний політичний прогноз забезпечує визначення шляхів і термінів досягнення можливих станів політичних явищ, які приймаються як задані. Йдеться про прогнозування досягнення бажаних станів на основі заздалегідь доведених норм, ідеалів, стимулів, цілей. Такий прогноз відповідає на питання: якими шляхами можна досягнути результату.

Прогнози, що поєднують елементи пошукового і нормативного прогнозів, називаються комплексними. Результат інтервального прогнозу може бути представлений у вигляді довірчого інтервалу характеристики об'єкту прогнозування для заданої ймовірності здійснення прогнозу.

За періодом попередження - проміжком часу, на котрий розрахований прогноз, виділяють оперативні (поточні), коротко-, середньо- і довгострокові, а також стратегічні прогнози.

В політичній практиці емпірично встановився такий часовий масштаб: оперативні прогнози - до одного місяця, короткострокові - до одного року, середньострокові - від одного до п'яти років, довгострокові - від п'яти до п'ятнадцяти років і стратегічний - до 30 років. Особливістю політичного прогнозування є те, що період попередження прогнозів є постійно змінюваною величиною. Він залежить від характеру політичного розвитку, змісту політичних подій. В період зміни суспільно-політичного ладу чи політичних режимів оперативні прогнози можуть охоплювати декілька днів, середньострокові - збужуватися до місяця, а довгострокові - до року.

Політичні прогнози поділяються на ряд видів в залежності від об'єкта прогнозування. На основі цього критерію можна виділити такі прогнози: внутрішньополітичні, зовнішньополітичні, воєнно-політичні, соціально-політичні, в галузі економічної, демографічної, освітньої, етнічної, екологічної, молодіжної політики.

Названі прогнози взаємозв'язані, утворюють складні комплекси. Було б складно дати прогноз у сфері економічної політики, не використовуючи інформації про соціальну і демографічну структуру населення, екологічні, молодіжні та інші проблеми суспільства. Для кожного прогнозу необхідно залучати якнайбільше даних по суміжних напрямках. У зв'язку з цим прогноз розробляється в межах певної групи прогнозів, яка називається цільовою групою прогнозів. Як показує досвід, міра достовірності прогнозу завжди прямо пропорційна мірі повноти використовуваного матеріалу з інших галузей, мірі повноти цільової групи прогнозів.

Провідний напрямок цільової групи становить профіль прогнозу, який є предметом дослідження. Допоміжні напрямки утворюють прогнозний фон (ідо) сукупність зовнішніх стосовно об'єкта прогнозування умов, що мають суттєве значення для вирішення завдань прогнозу. Стандартний прогнозний фон поділяється на науково-технічний, демографічний, економічний, соціологічний, соціокультурний, організаційно-політичний, міжнародний.

Внутрішньополітичне прогнозування має два аспекти. Один із них пов'язаний з передбаченням розвитку конкретних політичних явищ. Цей аспект має суто прикладний характер і здійснюється, зазвичай, у процесі самої політичної діяльності. Суб'єктом прогнозу в даному випадку виступає держава чи політична партія у формі відповідних органів. Інший аспект прогнозу охоплює діяльність політичних інститутів і політичні процеси в суспільстві. Такі прогнози розробляють наукові колективи, аналітичні центри, які спеціалізуються на вивченні тих чи інших елементів політичної системи чи аспектів політичної діяльності.

Найголовнішими об'єктами внутрішньополітичного прогнозування є: формування, розвиток і структура політичної системи, взаємозв'язок та активність її компонентів; розвиток держави, динаміка її функцій, зміна форм та напрямків діяльності; утвердження правових відносин і громадянського суспільства, розвиток прямої та представницької демократії; зміни в структурі та змісті діяльності основних суб'єктів політики; динаміка розвитку партійної системи, форми і методи діяльності політичних партій; процес політичної соціалізації особи; функціонування і тенденції розвитку громадської думки та її вплив на політичний процес; державна політика щодо різних сфер суспільного життя (економічна, соціальна, демографічна, етнічна, молодіжна політика тощо).

Вибір тих чи інших об'єктів для внутрішньополітичного прогнозування залежить від конкретних історичних завдань, що стоять перед певною державою чи політичною силою.

Зовнішньополітичні прогнози в залежності від специфіки завдань охоплюють передбачення довгострокових загальних тенденцій розвитку міжнародних відносин, загальних тенденцій зовнішньої політики окремих держав, груп держав, співвідношення сил між ними, визначення ймовірних та оптимальних зовнішньополітичних рішень в межах політичного року та ін.

Воєнно-політичне прогнозування має своєю метою виявлення тенденцій розвитку воєнно-політичної ситуації. Його об'єктами можуть виступати: політична і воєнна розстановка сил у світі, регіоні, погляди на військові конфлікти, засоби ведення війни; економічні та людські ресурси і цілі, структура, якість збройних сил та їх складових частин; динаміка переозброєння, нові системи озброєння; морально-психологічний стан, досвід та навченість військ тощо.

Процеси глобалізації обумовили розвиток геополітичного прогнозування, полем аналізу якого виступає глобальна політично-економічна картина в певному історичному та інформаційному розрізі. Геополітичне прогнозування як осмислення результатів основних напрямків розвитку людства не може бути регулятивною концепцією наднаціонального характеру. Його головна функція забезпечення системи всезагальної, глобальної або регіональної безпеки. Результати геополітичних прогнозувань втілюються в глобальних прогнозах, які стосуються Землі і всього людства.

Політичний прогноз є багатофункціональним компонентом політичного процесу. Під його функціями слід розуміти завдання, роль прогнозу в політичній діяльності, основні напрямки його впливу на розвиток політичної системи.

Функції прогнозу.

Інформаційно-евристична функція. Прогноз містить різнобічну інформацію (вже відому і нову) про об'єкти прогнозування, пояснює причини основних тенденцій розвитку прогнозуючих об'єктів, стимулює пошук нових політичних рішень. Ідеї, закладені в прогнозах, посилюють прагнення досліджувати нові варіанти моделей політичних дій, вносити зміни у здійснювані проекти та методи їх реалізації.

Інтегративна функція. У прогнозі поєднується субстанціональний зв'язок трьох часових вимірів суспільного й політичного буття: минулого, сучасного і майбутнього. Мислителі і політичні діячі різних епох висловлювались про неможливість відокремленого розуміння цих вимірів. Ще Августин Блаженний відзначав: "Неточно висловлюються про три часи. Коли-кажуть: минуле, сучасне і майбутнє, а було б точніше, здається, висловлюватись так: "сучасне минулого, сучасне майбутнього". Уїнстон Черчілль підкреслював: "Якщо сучасне намагається судити минуле, то воно втрачає майбутнє".

Системно-аналітична функція. На основі прогнозу розкриваються системні взаємозв'язків і взаємодія політичних інститутів, передбачаються процеси організації і самоорганізації у розвитку об'єктів прогнозування.

Управлінська функція. Прогностика як наукова теорія може слугувати основою для управлінських рішень в політичній, як і в будь-якій іншій сфері людської діяльності. Прогноз є одним із кроків процесу планування стратегічної політики. На його основі державні структури розробляють програми діяльності в різних суспільних сферах, розв'язують проблеми управління політичною і суспільною системами як цілим.

Психологічна функція. Прогноз виступає засобом підготовки мас до появи нового в суспільному житті: чи то нових засобів інформації, чи нових видів озброєнь та нових методів ведення війни, чи нових функцій держави. Людина повинна бути психологічно підготовлена до майбутнього для того, щоб з максимальним ефектом використовувати його досягнення.

Функція підвищення політичної активності особи, соціальних груп, націй. Політичні прогнози розкривають суб'єктам політичного процесу перспективи реалізації їхніх інтересів, задоволення потреб, що слугує стимулом до політичної активності. К. Ясперс зазначав: „Прогноз ніколи не буває нейтральним. Вірний він чи невірний, прогнозуючий аналіз неминуче спонукає до дії. Те, що людина вважає можливим, визначає її внутрішнє ставлення та її поведінку”.

Політичний прогноз є засобом інтенсифікації діяльності суб'єктів політики, піднесення її ефективності, способом попередження можливих майбутніх конфліктів, катастроф, аномальних та кризових явищ соціального розвитку, чинником зменшення політичного ризику.

Принципи промішування

Результативність діяльності суб'єктів політичного прогнозування залежить від послідовного дотримання на всіх його етапах науково обґрунтованих принципів прогнозування. До них належать системність, погодженість, безперервність, альтернативність, верифікація, рентабельність прогнозування.

Принцип системності політичного прогнозування вимагає аналізу об'єкта прогнозування як складної сукупності елементів, інтеграція яких дає нову якість. Необхідно дослідити зміст взаємозв'язків всередині сукупності, а також напрямки зв'язків між об'єктом прогнозування і прогнозним фоном, тобто середовищем. Системний аналіз вимагає побудови прогнозу на основі системи засобів і моделей, що можливо здійснити за допомогою комп'ютерних технологій.

Принцип погодженості вимагає поєднання нормативних і пошукових прогнозів різної природи та різного періоду попередження.

Принцип безперервності передбачає постійне коригування прогнозів з урахуванням нової інформації, яка дає змогу точніше передбачити певну політичну подію.

Принцип альтернативності (варіативності) прогнозування передбачає допущення можливості різних сценаріїв, моделей, варіантів розвитку політичних подій. Цей принцип означає також розмежування варіантів розвитку на ті, що збуваються, і на ті, що за передбачуваних умов не можуть збутися. Нині всі види прогнозів (внутрішньополітичні, зовнішньополітичні, воєнно-політичні) розглядаються з позицій альтернативності.

Принцип верифікації прогнозування вимагає постійного визначення вірогідності, точності і обґрунтованості прогнозів.

Принцип рентабельності прогнозування вимагає перевищення економічного ефекту від використання прогнозу над затратами на його розробку.

Метод політичного прогнозування - це складний спосіб (або сукупність простих прийомів) теоретичного дослідження перспектив розвитку політичних явищ і процесів, конкретна форма послідовних теоретичних і практичних підходів до розробки прогнозів на основі всебічного пізнання об'єкта прогнозування.

Методи політичного прогнозування, яких налічується понад 150, (найчастіше використовується 17 методів), можна класифікувати в залежності від способу одержання прогнозної інформації, рівня формалізації, загального принципу дій.

У політичному прогнозуванні найчастіше застосовують експертні методи. Прогнозні експертні оцінки відображають індивідуальні судження спеціалістів-політологів щодо перспектив розвитку об'єкта прогнозування (політичної події, політичного процесу і т.д.) і ґрунтуються на професійному досвіді, знаннях та інтуїції експертів. Обґрунтованість політичного прогнозу зростає, якщо вміло поєднуються індивідуальні та колективні методи експертної оцінки.

Індивідуальні експертні методи побудовані на використанні думок експертів-політологів незалежно один від одного. Найбільш поширеними з індивідуальних методів є інтерв'ю й аналітичні експертні оцінки. Метод інтерв'ю передбачає бесіду прогнозиста з експертом, у ході якої прогнозист згідно із заздалегідь розробленою програмою задає експерту питання щодо перспектив розвитку прогнозованого об'єкта. Успіх такої оцінки значною мірою залежить від професійних здібностей експерта експромтом давати заключення з різних фундаментальних питань.

Аналітичні експертні оцінки є результатом тривалої і сумлінної самостійної роботи експерта над аналізом тенденцій, оцінкою стану та перспектив розвитку прогнозованого об'єкта. Експерт має можливість використовувати всю необхідну йому інформацію про об'єкт прогнозу. Методи індивідуальних експертних оцінок мають ті переваги, що дають можливість максимально використати індивідуальні здібності експертів і уникнути значного психологічного тиску на окремого працівника. Але ці методи мало придатні для стратегічного прогнозування через обмеженість знань будь-якого спеціаліста- експерта про розвиток суміжних галузей науки.

Для експертизи властиві три підходи до вирішення складних проблем:

декомпозиція, тобто розчленування складного завдання на декілька більш простих з їх наступним синтезом; аналогія - транспозиція відносин із однієї галузі знань в іншу, пошуки кореляційних зв'язків, історичні аналогії і т.д.; селекція - відбір суттєвих факторів, відсів нереальних варіантів, аналіз альтернативних гіпотез і відбір найбільш прийнятних рішень. Всі три підходи можуть бути одночасно використані для вирішення складної проблеми у вказаній послідовності.

При застосуванні експертних методів в політичному прогнозуванні суттєве значення має формулювання експертних висновків. Надмірно ускладнений і недостатньо переконливо сформульований висновок експерта може звести нанівець найбільш змістовне експертне рішення.

Органічним поєднанням індивідуальної та колективної експертної оцінки є метод Дельфі, або дельфійський метод. Він побудований на виявленні узгодженої оцінки експертної групи шляхом незалежного анонімного опитування експертів в декілька, переважно 2-4 тури з повідомленням експертам результатів попереднього туру. Замість колективного обговорення тієї чи іншої проблеми при використанні дельфійського методу проводиться індивідуальне опитування експертів на основі анкетування для виявлення відносної важливості і термінів здійснення ймовірних подій. Потім проводиться статистичне опрацювання анкет і формується колективна думка групи, узагальнюються аргументи на користь різних суджень. І вся інформація повідомляється експертам, їм пропонується переглянути оцінки і пояснити причини своєї незгоди з колективною думкою. Ця процедура повторюється 3-4 рази. Проходить звуження діапазону оцінок, групова думка в підсумковому турі складається із індивідуальних думок.

Метод Дельфі, розроблений групою американських спеціалістів на чолі з О. Хелмером, дає можливість уникнути похибок індивідуальної експертизи, викликаних недостатньою інформованістю експерта або його політичною орієнтацією. Водночас, завдяки особливій процедурі опитування спеціалістів і статистичного аналізу одержаних результатів можна уникнути багатьох недоліків групової експертизи. Метод Дельфі - найзручніший для кількісної оцінки ймовірності і термінів настання тих чи інших політичних подій.

Метод брейнстормінгу (мозкової атаки, мозкового штурму) – це спосіб колективного одержання нових нестандартних ідей, за допомогою яких можна розв'язати ту чи іншу політичну проблему.

Він застосовується тоді, коли виникає необхідність повного, оперативного і безконфліктного врахування думок всіх учасників певного

політичного процесу. Його специфіка - у відокремленому розв'язанні двох проблем: генерації ідей та їх оцінки. З цією метою формуються дві різні групи: група генераторів і група аналітиків. До групи генераторів ідей залучають представників різних дисциплін і професій з метою усунення професійної упередженості і вузькості в процесі висунення ідей.

Можна виділити три етапи в реалізації методу мозкової атаки: організаційно підготовчий, основний (проведення мозкової атаки) і підсумково-аналітичний. На першому етапі створюють групу генераторів ідей в кількості не більш чоловік, визначають мету групи. Змінюють звичну для членів групи обстановку, створюють неформальну атмосферу дискусій. Під час проведення мозкової атаки учасників розміщують поруч один з одним колом або півколом, що стимулює до спільної праці. Намагаються заохочувати до висунення якнайбільшої кількості ідей незалежно від того, видаються вони цінними, чи, навпаки, абсурдними. В політичній практиці трапляються випадки, коли найбільш фантастичні, „дикі” ідеї допомагали знайти шлях до розв'язання складної проблеми.

Метод мозкової атаки ґрунтується на припущенні, що ймовірність появи дійсно цінної ідеї прямо пропорційна їх загальній кількості.

Всі висловлені ідеї фіксуються на дошці або на папері, що попереджає повторення ідей і заохочує нові ідеї. На підсумковому етапі аналізують всю сукупність висунутих ідей, зменшують їх кількість. За рахунок об'єднання подібних виділяють найбільш прийнятні (консенсусні) ідеї, і знімають з розгляду ті, що викликали заперечення хоч якоїсь кількості учасників мозкової атаки. Далі, шляхом голосування встановлюють ієрархію (рейтинг) ідей, що залишились після консенсусного розгляду. Група аналітиків класифікує ідеї, висловлені під час мозкової атаки, деталізує найкращі ідеї, формулює кінцеві результати експертизи.

Різновидністю цього методу є так званий деструктивний брейнстормінг. Він спирається на описані вище правила, але заохочує висловлення критичних оцінок та заперечень. Метою в даному випадку є критична оцінка вже сформульованих прогностичних гіпотез.

Метод сценарію є сукупністю методичних засобів і процедур по складанню прогностичних сценаріїв і систематичних контекстів.

Під прогностичним сценарієм розуміють послідовний опис можливих майбутніх подій, які характеризують трансформацію об'єкта політичного прогнозування та його середовища.

Метод сценарію є найпоширенішим засобом прогнозування, за допомогою якого з досить високою достовірністю передбачають розвиток політичних подій.

Він використовується при підготовці політичних рішень, розрахованих на перспективу, для прогнозування напрямків розвитку конфліктних ситуацій, альтернативних шляхів трансформації держав у новий якісний стан, розвитку політичної панорами світу. Можна прогнозувати розстановку політичних сил в державі, у парламенті, розробити сценарій розвитку електорального процесу за різних виборчих систем і т.д. В сценаріях відображаються оцінки тих чи інших політичних дій, тенденцій їх розгортання, що визначають особливості змісту сценарію. Політика завжди є результатом дій багатьох суб'єктів, які мають свої

специфічні інтереси, орієнтації. Тому сценаріїв, що прогнозують одне і те ж явище, може бути декілька.

Процес розробки політичних сценаріїв ґрунтується на сценарієтехніці – інтегральній сукупності методологічних правил, методичних засобів і процедур. Для створення сценаріїв використовують різні експертні методи (дельфійський метод, дискусію, мозковий штурм, заочну експертизу), політичні ігри тощо.

Імітаційні ігри виникли як інструмент аналізу політичних процесів, поступово перетворившись в один із методів прогнозування. Поширення набули три основних класи імітаційних ігор: ігри виключно за участю людини, людино- машинні ігри, машинні ігри (за допомогою комп'ютера). При організації будь-якої гри виділяються три основні етапи: підготовка, програвання і аналіз.

Під моделюванням у політичній науці розуміють метод дослідження різноманітних існуючих, або створюваних об'єктів політичного життя, уточнення їхніх характеристик шляхом словесного чи математичного конструювання їх моделей (аналогів).

Модель (від лат. *modulus* - міра, зразок, норма) у політичному прогнозуванні - це спрощене словесне (вербальне) чи математичне уявлення про той чи інший політичний процес чи його окремі компоненти.

Вербальні моделі містяться в усіх суспільно політичних концепціях побудованих на певній ідеології, в усіх державних документах. Окрім моделей різних станів політичної системи суспільства (на різних етапах її минулого й сучасного розвитку, а також у майбутньому), формулюються певні моделі дій по досягненню нею нового стану. Наявність вербальних моделей політичної діяльності є одним із кроків у напрямі реалізації тих чи інших політичних цілей.

Складність, динамізм, суперечливість, багатofакторність і нелінійність політичного життя викликають потребу в математичному моделюванні, суть якого полягає в заміні опису вихідного об'єкта відповідною математичною моделлю. Вона може бути виражена в рівняннях, таблицях, обчислюваних алгоритмах, проблемно-орієнтованих пакетах прикладних програм, що вивчаються за допомогою комп'ютера. Математичне моделювання є одним із напрямків використання математичних методів у політиці. Застосування математичного моделювання в політичному аналізі і прогнозуванні тільки в тих випадках, коли вихідні дані поставленого завдання можна подати в числовому виразі.

Використовуючи математичні моделі політичних явищ і процесів, необхідно мати на увазі, що вони за своєю суттю неминуче спрощують, обрублюють реальну дійсність. В них здебільшого використовують функціональні або кореляційні зв'язки, а не причинно-наслідкові. Тому для підвищення якості прогнозів слід об'єднувати здійснюване на комп'ютері математичне моделювання з неформальним мисленням експертів-політологів.

Точність результатів роботи будь-якої інформаційної системи не може бути вищою від точності даних на її вході, а якість прогнозу залежить від якості використовуваної при його розробці інформації і якості методів одержання цієї

інформації. Запорукою вірогідності та обґрунтованості політичних прогнозів є об'єднання різних методів, їх вдосконалення.

Особливості та основні етапи розробки воєнно-політичного прогнозу .

Воєнно-політичне прогнозування - це визначення перспективних імовірних даних про можливі напрямки і тенденції розвитку збройних сил, військової техніки і військового мистецтва як в своїй державі, так і у імовірного супротивника, ходу і результату військової боротьби в цілому.

Особливості воєнно-політичного прогнозу

Перш за все, воєнно-політичне прогнозування має яскраво виражений вірогідний характер. І це зумовлено низкою причин: на війні часто відбуваються випадки, які впливають на хід і навіть результат збройної боротьби; кожна з воюючих сторін прагне приховати свої сили і засоби, наміри і цілі, увести противника в оману; неповнота даних про обстановку не дає змогу мати всі і зовсім точні дані про противника.

Особливістю воєнно-політичного прогнозування є його багатомірність, багатоплановість. Прогнозування одновимірне, якщо прогнозується подія тільки в часі або тільки в просторі. Прогнозування багатовимірне, коли прогнозується подія, явища, процес не тільки в часі, але й у просторі.

У військовій справі прогнозування, як правило, багатовимірне, оскільки прогнозування ходу і результату збройної боротьби не може обмежуватися тільки просторовими або тільки тимчасовими характеристиками.

Поряд з багатомірністю воєнно-політичного прогнозування є також багатоплановим, тобто охоплює крім збройної боротьби й інші сфери життя суспільства: економіку, політику, дипломатію й ін. Багатоплановість воєнно-політичного прогнозування поєднується з надзвичайною цілеспрямованістю. Усі сторони й аспекти прогнозування в ході війни підкоряються єдиній меті – розгрому ворога і завоюванню перемоги.

Воєнно-політичного прогнозування має також особливості, обумовлені масштабами збройної боротьби. Так, сферою стратегічного прогнозування є збройна боротьба в цілому, а оперативно-тактичного – окремі операції. В силу того, що оперативне мистецтво і тактика підлеглі стратегії, оперативно-тактичне прогнозування повинне враховувати висновки стратегії, виходити з них. У свою чергу, стратегічне прогнозування враховує дані оперативного мистецтва і тактики.

Оперативно-тактичне прогнозування відрізняється більшою конкретністю, ніж стратегічне, вимагає більш детальних вихідних даних, і незначні зміни обстановки в оперативно-тактичному масштабі вимагають від командира серйозного коректування плану бою.

Стратегічне передбачення на відміну від оперативно-тактичного більш стійке. Коректування ж планів стратегічного масштабу настає лише після істотних змін у співвідношенні економічних, морально-політичних і власне військових сил воюючих сторін.

Особливістю є і те, що воєнно-політичне прогнозування найбільш активне. В жодній сфері немає і не може бути настільки активної, цілеспрямованої протидії з боку об'єкта воєнно-політичного прогнозування. Бойові, дії кожної з протиборчих сторін плануються окремо, а реалізація цих планів відбувається в ході збройної боротьби за участю двох сторін. Цю думку

підкреслив у своїх спогадах Маршал Радянського Союзу І. С. Конєв: "що значить - планувати на війні? Плануємо ми одні, а виконуємо свої плани, якщо можна так виразитися, разом із супротивником, тобто з урахуванням його протидії".

А це породжує ще одну особливість воєнно-політичного прогнозування - передбачати не тільки „за себе”, але і „за супротивника”, нав’язуючи йому свою волю, свій план дій.

Особливістю воєнно-політичного прогнозування є наявність у ньому двох якісно різних етапів, тісно зв'язаних між собою.

Перший етап (до початку збройної боротьби) по своїй сутності означає прогнозування характеру майбутньої війни, способів і форм її ведення, пошук найбільш правильних шляхів і засобів будівництва Збройних Сил, їхнього навчання і виховання.

Другий етап (з моменту початку збройної боротьби і до її завершення) обмежується, власне кажучи, визначенням перспектив ходу і результату бойових дій.

Особливість прогнозування в ході збройної боротьби виявляється також у тім, що його приходится здійснювати, як правило, в обмежені терміни. Якщо в деяких інших сферах прогнозування тих або інших явищ може бути здійснене раніш або пізніше визначеного моменту і це не зробить якого-небудь впливу на життя суспільства, хід подій, то у воєнній сфері справа має інший вигляд.

Особливості воєнно-політичного прогнозування породжують і деякі специфічні форми його вираження. Такими специфічними формами, у яких виражаються визначені погляди на майбутню війну, на характер і особливості збройної боротьби, можливі форми і способи її ведення, є військова доктрина, статuti і наставляння, рішення і накази командира.

Напрямки прогнозування у воєнній сфері

воєнно-політичне прогнозування аналізує характерні риси воєнної політики держав, виявляє ймовірні тенденції розвитку обстановки, розкриває спрямованість і інтенсивність дій агресивних сил, що можуть привести до створення воєнної небезпеки, напруженням відносинам, кризовим ситуаціям, до локальних конфліктів і світової війни; воєнно-економічне прогнозування має на меті визначити тенденції, динаміку розвитку воєнної економіки, різні її показники на прогнозований період; кількість і якість людських ресурсів; національний дохід, засоби, які виділяються на військові потреби; запаси стратегічної сировини і матеріалів; воєнно-технічне прогнозування цілями свого дослідження має на меті прогнозування властивостей нової зброї і можливих термінів надходження її у війська супротивника, оцінка ступеня небезпеки масованого застосування ним нових засобів збройної боротьби і підготовка даних для вироблення вимог до вітчизняних зразків зброї і бойової техніки прогнозування розвитку військовою мистецтва покликано відповісти на наступні питання: яким буде воєнно-стратегічний характер майбутньої війни і якими способами може розв'язати її агресор; як захопити й утримати стратегічну ініціативу, яка буде роль різних видів збройних сил і родів військ у війні і як організувати і підтримувати взаємодію між ними; які особливості набудуть стратегічні операції, спільні операції родів військ, способи ведення

загальновійськового, морського і повітряного бою; як здійснити прорив оборони супротивника і т.д.

У воєнному прогнозуванні застосовуються наступні методи:

евристичне прогнозування (процес вивчення якісних і кількісних сторін майбутнього процесу, або явища, що протікає в голові людини з використанням сформованих у мозку моделей цього процесу. Математичне прогнозування (у сучасних умовах це – використання швидкодіючих комп'ютерів з великим обсягом пам'яті). Комбіноване прогнозування (на базі евристичного і математичного методів). Командний склад Збройних Сил України повинен постійно удосконалювати свої прогностичні рішення.

Основними шляхами цього процесу є:

постійне удосконалювання світоглядної і методологічної підготовки;

розвиток творчої ініціативи і сміливості;

навчання офіцерського складу теоретичним основам наукового передбачення і прогнозування;

постійна участь у військових навчаннях, військових іграх, польових заняттях, командно-штабних навчаннях;

удосконалювання воєнно-наукової роботи, наукових досліджень, участь у винахідницькій і раціоналізаторській роботі;

підвищення рівня загальної і спеціальної підготовки;

самовиховання.

Оцінка воєнно-політичної обстановки здійснюється певними суб'єктами і може виконуватись на повсякденному і теоретичному (науковому) рівнях. В першому випадку її суб'єктом може бути будь-яка людина, або соціальна група, а в другому - в найбільш повному і природному вигляді вона доступна перш за все зовнішнім політичним, державним і військовим органам.

Разом з тим, в оцінці воєнно-політичних ситуацій в тій чи іншій мірі приймають участь командири і штаби усіх рівнів. При цьому практичне значення має уміння кожного офіцера вірно оцінити основний зміст конкретної воєнно-політичної обстановки, розпізнати справжні причини її виникнення і загострення, зробити вірні висновки для своєї службової діяльності.

Серцевиною оцінки воєнно-політичної обстановки в мирний час є виявлення ступеня воєнної безпеки для незалежної України та її союзників, а також виробки ефективних контрзаходів по її нейтралізації з метою можливих воєнних варіантів розвитку даної ситуації. Досягнення цього передбачає виділення конкретних завдань оцінки воєнно-політичної обстановки і розробки певної послідовності їх рішень.

По-перше, на основі одержаних і відпрацьованих фактів виявляються і уточнюються найбільш суттєві риси і протиріччя сучасної епохи, основних напрямків світової політики.

По-друге, оцінюється воєнно-політична обстановка в сучасному світі (в глобальному масштабі): дається характеристика воєнно-політичних угруповань і союзів, що протистоять один одному, їх воєнно-політичних курсів і воєнно-стратегічних цілей; розглядаються найбільш небезпечні вогнища міжнародної і воєнно-політичної напруги, причини їх виникнення; визначаються найважливіші фактори і тенденції зміни світової воєнно-політичної ситуації.

По-третє, додається детальна характеристика кожному елементу змісту воєнно-політичної обстановки на театрі воєнних дій, в регіонах, воєнно-географічних районах, стратегічних і оперативних напрямках, окремих країнах.

По-четверте, закінчується оцінка воєнно-політичної обстановки загальними висновками, які включають характеристику складу і розміщення воєнно-політичних сил (супротивники, союзники, нейтральні сили), визначення рівнів напруги і стабільності відносин між ними, загального співвідношення потенціалів воєнної могутності сторін, характеру створюваної ними воєнної загрози і шляхи її запобігання, а в умовах воєнного часу – можливостей їх конкретного впливу на хід війни і результати війни.

Загальна логічна послідовність важливіших операцій розробки воєнно-політичного прогнозу зводиться до наступних основних етапів (Академік Бестужев-Лада пропонує 12 етапів, професор Б. І. Краснов - 10, ми пропонуємо для оцінки воєнно-політичної обстановки 3 етапи):

Перший етап - оцінка обстановки. Іде пошук і аналіз інформації, вибір необхідних методів, вивчення міжнародної ситуації, аналізується могутність своєї держави і супротивників, тощо.

Другий етап - розробка прогнозу. Дається детальна оцінка кожного конкретного елемента воєнно-політичної обстановки. Дається відповідь, є загрози для України, чи ні; вірогідні конфлікти, в які може бути втягнута Україна.

Третій етап - оформлення прогнозу в декількох варіантах; розробка рекомендацій воєнно-політичному керівництву, корегування прогнозу відносно зміни обстановки.

Таким чином, успішне вирішення теоретичних і методологічних проблем аналізу, оцінки і прогнозування воєнно-політичної обстановки дозволяє краще передбачити її можливі зміни, забезпечити підготовку Збройних Сил України до дій в будь-яких умовах обстановки і виробити запобігаючи ефективні контрзаходи.

Висновки: на сучасному етапі в політичній науці посилився інтерес до проблеми політичного прогнозування і головними причинами цього є ускладнення політичного процесу, зростання ролі прогнозування в усіх сферах суспільного життя. Актуалізація політичного прогнозування в Україні обумовлена складністю і суперечливістю процесів державного будівництва, трансформацією тоталітарного суспільства в демократичне.

Зміни у воєнно-політичній обстановці впливають на характер внутрішніх установ кожної держави. Від результатів її оцінки і прогнозування в значній мірі залежить оборонні зусилля незалежної України.

2. Глобальне політичне прогнозування.

Особливістю сьогодення є те, що на арену виходять нові напрями прогностики. І один із них - глобальне політичне прогнозування. За визначенням А. Панаріна, основні методологічні презумпції глобального політичного прогнозування базуються на такому:

- Принцип невизначеності майбутнього, який відповідає новій науковій картині світу, пов'язаний з критикою класичного детермінізму і відкриттям стохастичних процесів;

- Поняття біфуркації - роздвоєння перебігу тих чи інших процесів, що досягли певної критичної величини, після якої втрачається однозначна залежність між минулим і майбутнім станами системи;

- Принцип дискретності простору і часу, який означає, що в точках біфуркації створюються передумови якісно нових станів, що дають якісно інше майбутнє. Це передбачає, що механічні екстраполяції наявних тенденцій некоректні і не можуть бути основною для довгострокового прогнозу.

Особливої актуальності нині набувають інформаційні принципи та глобальні моделі прогнозування. Якщо в системах типу "Соціальні показники" наголос ставиться на короткотерміновий прогноз феноменів способу життя, то системи "Глобальної інформації" призначені для прогнозів подальшої перспективи з альтернативними сценаріями. Часовий інтервал у відповідних показниках набуває ширшого розмаху.

Важливу роль у цих системах виконують ресурси: демографічні, екологічні, продукти харчування. Стан цих ресурсів є критерієм ефективності досліджуваних процесів.

Ще в 1955 р. математик фон Нейман сформулював постулат екологічної межі соціальної еволюції. Цей постулат дістав назву "ефект обмеження середовища". Вчений твердив, що середовище, в якому може відбуватися технологічний процес, стає чимдалі неорганізованішим. Це, на його думку, результат не випадкових помилок, а іманентних зв'язків технології з соціально-екологічними факторами, з так званими групами ЕРС (енергія – ресурси – середовище), які викликають своєю динамікою вияв ефекту кінцевих розмірів Землі.

Визначивши соціально-економічний розвиток як експоненційний, а форми науково-технічного впливу як інерційні, Нейман зробив висновок про неминучість технологічної кризи в 1985р.

У моделях Римського клубу вирізняється есхатологічний принцип. Історія, за Дж. Форрестером, неминуче рухається до катастрофи. З погляду інформативного змісту показників цей висновок був важливим. Те, що інтерпретувалося в термінах економічного процесу, отримувало одночасно соціальну характеристику. Аналогічно до досліджуваної раніше системи "Соціальні показники" модель Д. Медоуза включила в себе принцип кінцевого результату, який виявляється через позначення критичних станів.

Функціонально-інформаційна система описується за допомогою таких показників:

- Населення;
- Норма народжуваності;
- Рівень народжуваності;
- Коефіцієнт народжуваності;
- Рівень смертності;
- Норма смертності;
- Коефіцієнт смертності, взятий за матеріальними факторами;
- Коефіцієнт народжуваності за фактором харчування;

- Коефіцієнт народжуваності за фактором населеності;
- Рівень густоти населення;
- Коефіцієнт смертності за фактором густоти населення;
- Коефіцієнт смертності за фактором харчування;
- Коефіцієнт народжуваності за фактором забруднення;
- Коефіцієнт смертності за фактором забруднень;
- Коефіцієнт капіталовкладень;
- Генерація капіталовкладень;
- Норма капіталовкладень;
- Капітал, що вкладається;
- Рівень капіталовкладень;
- Оборот капіталовкладень;
- Норма оборотності капіталовкладень;
- Вихідні природні ресурси;
- Рівень використання природних ресурсів;
- Природні ресурси;
- Коефіцієнт використаних природних ресурсів;
- Залишкові природні ресурси;
- Територіальний ресурс;
- Матеріальний рівень життя;
- Коефіцієнт добутковості природних ресурсів;
- Рівень ефективності капіталовкладень;
- Норма ефективності капіталовкладень;
- Рівень харчування;
- Коефіцієнт харчування за фактором населення;
- Норма харчування;
- Коефіцієнт поживності;
- Потенціал харчування за фактором капіталовкладень;
- Коефіцієнт харчування за фактором забруднення;
- Коефіцієнт харчування, що визначається за капіталовкладенням;
- Норми забрудненості;
- Коефіцієнт забрудненості за фактором капіталовкладень;
- Забруднення;
- Рівень забруднення;
- Стандарт забруднень;
- Час розсіювання забруднень;
- Розсіювання забруднень;
- Якість життєвого стандарту;
- Якість життя;
- Норма капіталовкладень у сільське господарство;
- Капіталовкладення у сільське господарство;
- Капіталовкладення у сільське господарство за весь період регулювання;
- Капіталовкладення, взяті за рівнем якості життя;
- Капіталовкладення, що визначаються рівнем харчування;
- Якість життя, взята за матеріальними факторами;
- Якість життя, взята за фактором харчування;
- Якість життя, взята за густотою населення;

- Якість життя, взята за фактором забрудненості;
- Якість рівня життя.

Підсумовуючи викладене стосовно моделі, слід підкреслити таке: логіка методологічних моделей Римського клубу базується на понятті кризових ситуацій. Показниками кризовості є дані про гранично допустимі рівні чисельності населення, запаси і темпи розробки природних ресурсів, рівні забрудненості капіталовкладень. Будь-яка з цих змінних, що підлягає експоненційному зростанню, різко підвищує рівень смертності, призводить до припинення історичних темпів соціально-економічного розвитку.

Кризові змінні взаємозумовлені, наслідком чого значення показників однієї групи залежить від значення показників другої групи. Час вияву кризовості (2020 - 2060-і роки) прогнозується на основі врахування інерції демографічних і виробничих факторів, що, діючи спільно, взаємопосилюють руйнівний тиск на соціосферу.

Система Д. Медоуза виходить із припущення малої вірогідності соціального освоєння до 2020 - 2060 років якісно нових джерел енергії, таких, як сонячна, фотосинтезна чи керована термоядерна реакція. Відтак процеси, що можна спостерігати на моделі, - це процеси, що відбуваються в закритій системі. Процеси такого плану можуть саморозвиватися до природної екологічної межі, після чого відбувається перерозподіл якості, обсягу і темпів породжувальних факторів.

У своїй внутрішній аксіоматиці модель Дж. Форрестера - Д. Медоуза несуперечлива. Однак її істинність не може бути визначена без виходу з її власного "внутрішнього кола". Модель Дж. Форрестера - Д. Медоуза, як і наступні моделі М. Месаровича Е. Пестеля, що конкретизують вказані загальні положення, має велику популярність у середовищі західних дослідників, що займаються розробкою соціально-інформаційних систем. Це досягається ефективною методичною основою моделі і, особливо, сполученням різних груп показників у єдиному соціально-економіко-демографічному та екологічному інформаційному комплексі.

Дослідники визначають ключові кризи в різних галузях, які мають більш як нульову ймовірність випадку в наступні 25 років. Це такі кризи як ядерна війна; різка нестача продовольства; забруднення атмосфери; дисбаланс у розподілі багатства; нестача мінеральних ресурсів; нестача енергії; інфляція й грошова нестабільність.

Особливої теоретико-практичної ваги набуває прогнозування демографічних процесів. У демографії зростання населення Землі можна розглядати, виходячи з уявлень про зростання населення планети як самоорганізованої системи. На основі такого підходу виявилось можливим запропонувати математичну модель для опису світового демографічного процесу, засновану на ідеях синергетики.

Таке моделювання дозволяє описати зростання людства упродовж практично всієї тривалості нашої історії, дати оцінку часу початку описуються розвитку 4 – 5 млн років тому. В рамках моделі також описуються великі періоди, виділені історією й антропологією, структури, соціально-економічні й технологічні цикли зростання. На основі цих уявлень вчені вдаються до спроб

зробити висновки про майбутнє, коли чисельність населення світу стабілізується на рівні 10 – 12млрд людей. Тим часом важливо зрозуміти, що нині людство переживає демографічний перехід. Цей загальний для всіх країн історичний перехід складається в початковому різкому зростанні популяції країни, потім на стільки ж стрімким її зменшенням, після чого населення стабілізується у своїй чисельності. Результатом цієї революції стане новий режим розвитку людства. Демографічний перехід уже пройдений так званими розвішеними країнами і тепер усього на 50 років пізніше він відбудеться в країнах, що розвиваються. Такий перехід супроводжується зростанням продуктивних сил і переміщенням значних мас населення із сіл у міста, а при його завершенні настає глибока зміна вікового складу населення.

Населення світу розглядається як система, як єдиний і замкнутий об'єкт, що характеризується певною кількістю людей, і властивості якого визначаються внутрішніми взаємодіями. Для населення Землі як замкнутої системи не слід враховувати міграцію, яка робить свій внесок у баланс населення окремої країни або регіону, оскільки у масштабі планети емігрувати поки просто нікуди.

Біологічно всі люди належать до одного виду *Homo Sapiens*, у них однакове число хромосом (46), відмінне від усіх інших приматів, а всі раси здатні до змішування і соціального обміну. Місцем проживання людства є всі зручні для цього території Землі, однак за своєю чисельністю ми перевищуємо тварин на п'ять порядків - у сто тисяч разів. Протягом останніх сотень тисяч років людина біологічно мало змінилася, розвиток і самоорганізація людства відбувалися в соціальній сфері при сапієнтації людини, які зобов'язані її високорозвиненим мозком та свідомістю. Тепер із усією гостротою постало питання про вплив людини на навколишню природу, саме тому дуже важливо зрозуміти, якими факторами визначається зростання населення планети.

У кам'яному віці людство розселилося по всій земній кулі чому в часи плейстоцена відбувалося до п'яти зледенінь, а рівень світового океану змінювався на сотню метрів. При цьому перекроювалась і географія Землі, з'єднувались і знову роз'єднувались материки й острови, а люди, гнані змінами клімату, займали нові землі, коли їх чисельність спочатку повільно, а згодом з наростаючою швидкістю зростала. У тих випадках, коли наставав тривалий розрив у популяціях, у світовому співтоваристві відбувалось уповільнення розвитку в тих анклавах, які надовго відокремлювались від основної маси людства. Затримка відбулась і з доколумбовою Америкою. Будучи надовго відірваною від Євразійського масиву, вона неминуче відставала від процесу розвитку світової цивілізації.

Систематичне й незмінне зростання відбувалося в євразійському просторі, по якому кочували племена і мігрували народи, формувались етноси і мови. Під час неоліту взаємодія й обмін відбувались по Степовому шляху. Істотну роль відіграли торговельні зв'язки. Найбільше значення мав Великий шовковий шлях із Китаю в Європу, що з'єднував також Індію. Цим шляхом відбувався інтенсивний міжконтинентальний обмін, поширювались технології, світові релігії, формувались мови.

Демографічний перехід є важливою подією в історії людства з моменту появи наших далеких предків 1 - 2 мли років тому. Саме розум, мова та свідомість привели до вибухового зростання чисельності людей на Землі.

Характерною тенденцією чисельності населення є скорочення, стиснення часу, за який воно подвоється. Тобто йдеться про прискорення темпів зростання населення. Так, всього лише за 90 років (1900 – 1990), що складає лише 1/50000 всієї історії людства, населення Землі подвоїлось. За останні 100 років відносне зростання населення склало 1% на рік. Для порівняння: на початку нашої ери зростання населення складало 0,05% на рік, а 100 тис. років цей показник був настільки малим (0,001% на рік), що суспільство можна було вважати статичним. А на початку палеоліту (1,6 млн. років тому) помітна зміна в чисельності населення могла відбутися за мільйон років. Історія свідчить, що конкретний демографічний цикл є коротшим за попередній у 2,5 – 3 рази і веде до збільшення чисельності населення в стільки ж разів.

У масштабі глобальної історії проглядає синхронічність розвитку, а періодизація вказує на стійке зростання і тим самим на детермінацію глобалізації історичного процесу. Демографічний перехід як наслідок стискання історичного часу варто розглядати як найвищий рубіж в історії людства. При цьому звертає на себе увагу безпосередній зв'язок навколишнього середовища і стійкості демографічного зростання.

Приймаючи закон незмінним, можна стверджувати, що не вичерпання ресурсів, перенаселення або розвиток науки і медицини відіграють визначну роль в зміні алгоритму зростання. Висновок, до якого приводить теорія, ґрунтується на тезі про незалежність глобального зростання населення від зовнішніх умов – висновок, що протирічить традиціям і загальноприйнятим мальтузіанським уявленням. За твердженням експертів Міжнародної організації харчування, нині є достатньо простору і ресурсів на планеті для забезпечення харчуванням 20 – 25 млрд. чоловік. Голод же в багатьох регіонах зумовлений не загальною нестачею продовольства, а способами його розподілу, соціальне й економічне походження.

Іншою ознакою сучасної епохи є те, що, якщо в минулому все виражалось в кількісному зростанні, то в нових умовах при стабілізації чисельності населення критерієм розвитку стане якість населення. Так, за зміною вікової структури населення наступить глибока перебудова ціннісних орієнтацій в суспільстві, зросте навантаження на охорону здоров'я, систему соціального захисту, освіти й науки, формуватиметься відповідальне ставлення до навколишнього середовища. Ці фундаментальні зміни ціннісних установок суспільства є основною проблемою на новому етапі еволюції людства, що наступить у майбутньому при стабілізації населення нашої планети після демографічного переходу. Саме у цьому контексті варто розглядати концепцію сталого розвитку і саму якість життя.

З огляду на вищесказане виняткове значення має системна сталість розвитку людства як у процесі зростання, так і, особливо, в перехідний період. Якщо напередодні Першої світової війни Європа розвивалася темпами ніколи в майбутньому вже неперевершеними, то світові війни привели до втрати близько 250 млн чоловік або 10% населення світ.

У минулому була втрата від Чорної смерті - страшної пандемії чуми в XIV ст., яка привела до значного порушення зростання населення світу. Проте, як і у випадку світових воєн XX ст., людство дуже швидко заповнило ці свої втрати. Нині можлива втрата системної стійкості при проходженні країн, що розвиваються, через демографічний перехід - перехід, який відбудеться вдвічі швидше, ніж у Європі й охопить у десять разів більше людей.

Зокрема, протягом останніх десяти років економіка Китаю зростає більш ніж на 10% на рік, тоді як населення, що перевищує 1,2 млрд, зростає на 1.1%. Населення ж Індії в 2001 р. перевищило 1 млрд і щороку зростає на 1,7%, а економіка - на 6%. Це може загрожувати глобальній безпеці, особливо при наявності ядерної зброї в цьому регіоні.

Демографічний фактор, безсумнівно, важливий і для ряду мусульманських країн. Вибухова хвиля молодого покоління та її міграція в міста дестабілізує ці країни.

Культурологічними причинами іслам мало сприяє розвитку. Тому результуюче "зіткнення цивілізацій" зв'язано не тільки з релігійним фактором, скільки з відставанням соціального й економічного розвитку. Порівнюючи динаміку росту Європи й Азії, видно, що найближчим часом центр світового розвитку переміститься в Азіатсько-Тихоокеанський регіон.

Нерівномірності розвитку, що нарастають, можуть стати потенційною причиною втрати стійкого зростання і, як наслідок, привести до воєн. Такі можливі нестійкості принципово не можна прогнозувати, однак варто вказати на їхню ймовірність. Саме в збереженні стійкості розвитку полягає головна відповідальність світового співтовариства: зберегти світ в епоху великих змін і не дати місцевим конфліктам розгорітися в пожежу, подібну тій, що виникла в Європі на початку XX ст. Без такої глобальної стійкості неможливе вирішення жодних інших глобальних проблем, якими б значимими вони не були. Тому під час обговорення глобальних питань безпеки, поряд з військовою, економічною й екологічною, варто включити в аналіз і демографічний фактор безпеки й стабільності світу, що повинен враховувати не тільки кількісні параметри зростання населення, але й якісні, у тому числі етнічні фактори.

В липні 2004 р. американська неурядова статистична організація «Бюро даних про населення» (PRB) ООН оприлюднила статистику, згідно з якою до 2050р. на Землі проживатиме майже 9,3 млрд. людей. Згідно з прогнозом експертів, чисельність населення нашої планети до 2050р. збільшиться на 45%. При цьому населення в розвинених країнах зросте лише на 4% (до 1-2 млрд. осіб), а в країнах з економікою, що розвивається, - на 55% (до 8 млрд осіб). У доповіді організації наголошується, що чисельність населення найбільших світових промислових держав скорочується. Зокрема, чисельність населення Росії скоротиться за найближчі 45 років на 17% - до 119 млн. осіб, Японії - на 20%, Німеччини - на 9% - до 75 млн., Італії - на 10% - до 52 млн. осіб.

Виняток з цього правила становлять Сполучені Штати Америки, чисельність населення яких, за прогнозами, підвищиться на 43% - до 420 млн осіб. В Китаї - найбільш густонаселеній світовій державі - до 2050 р. приріст населення становитиме 10%. За прогнозами учених, свого піку зростання населення КНР досягне в 2025 р., після чого цей показник піде на спад. Збільшиться також кількість жителів держав, що розвиваються, особливо в Ази

і в Африці. В Індії очікується збільшення кількості жителів майже на 50% - до 1,6 млрд осіб. Населення Нігерії, як очікується, зросте майже втричі (до 307 млн чоловік), Бангладеш - удвічі - до 280 млн, Пакистану – на 70% - до 189 млн чоловік, Індонезії - на 40% - до 308,5 млн осіб.

Даний прогноз ґрунтується на статистичних даних ООН і урядів згаданих держав. Тим часом варто наголосити, що зростання населення Землі, поступово уповільнюється. Про це свідчить той факт, що в прогнозі PRB на 2050 р. чисельність населення планети становитиме 9,3 млрд. осіб, що на два мільярди менше, ніж передбачалось експертами раніше. За оцінками експертів ООН, за існуючих темпів народжуваності кількість жителів Росії, Болгарії, Естонії, Грузії, Латвії і України через півстоліття скоротиться на 30 - 50%.

Особливого значення демографічний фактор безпеки набуває стосовно України. Нині у нас рівень народжуваності - 1, 3 дитини на одну жінку. А щоб покоління батьків заміщувалося поколінням дітей, на 10 жінок має народжуватися 21 дитина. А що стосується смертності, то 30% наших 16-річних хлопчиків не мають шансів дожити до 60 років. За розрахунками, до 2050 р. українців залишиться приблизно 36 млн. Компенсувати депопуляцію, очевидно, вельми складно. Нині в Україні п'ятирічних дівчаток менше, ніж 75-річних жінок. Відповідно маємо невелику частку контингенту, який народжує дітей (20 - 29 років) і велику - тих, кому за 70. Скорочення населення продовжуватиметься, якщо не буде сильного міграційного припливу. Але тоді виникнуть проблеми: це люди іншої культури, релігії, поведінки, інших настанов. В міграційній політиці є два підходи: або країна повністю абсорбує прибулих і адаптує до своєї культури і релігії (так званий французький підхід), або намагається допомогти прибулим зберегти самотність.

Існує небезпека, що величезні території України стануть пусткою, нація дійде до межі, коли вона може зникнути. Через старіння населення Україна постане перед демографічною катастрофою, коли нікому буде працювати. Ось лише деякі цифри. З 1990 р. ми втратили 6 млн українців. Жахлива статистика свідчить: 35% українських підлітків до 11-ти років вперше спробували алкоголь та 12% закурили першу цигарку. Дівчата в середньому вперше пробують курити в 14 - 15 років. За роки незалежності в Україні було зроблено 30 млн абортів. Для порівняння - у сусідній Польщі за ці ж роки - 82 тис. абортів, або в 365 разів менше, ніж в Україні. Ще вражаючі факти. Нині в Україні на 100 тис. населення припадає 22 самогубства.

Дослідники стверджують, що проти України ведуться війни:

- Економічна війна, приміром, «газова» війна з Росією.
- Генетична війна - цілеспрямоване руйнування генофонду шляхом наркотичного, алкогольного, тютюнового, харчового геноциду.
- «Відтік мізків» (наукового потенціалу країни) до інших країн та сприяння нелегальній міграції.
- Інформаційна війна - свідоме формування комплексу меншовартості серед населення.
- Хронологічна війна – руйнування історичної пам'яті і зв'язку поколінь.
- Духовна війна - формування в суспільстві фальшивих життєвих цінностей.

Соціологічні опитування свідчать, що 30% молодих українців хочуть іноземним назавжди залишити Батьківщину. Яку ми робимо дотацію іноземним

країнам? Вчимо, виховуємо спеціалістів, а вони закінчують виші і їдуть на роботу за кордон. Тим часом іноземні організації охоче сприяють працевлаштуванню молодих українських фахівців закордоном.

Деякі засоби інформації намагаються зруйнувати віками усталену духовність, обряди і звичаї. Пропагують неприродну любов і вимагають узаконити проституцію, аби «дівчата могли заробляти». Легкі наркотики – це нібито «свідомий вибір кожного», а не шлях до прірви для покоління. Аборт – нібито особистий вибір жінки і нібито не треба її переконувати залишити дитину, не треба заважати останніми народжене життя... Все це – наслідок політики лібералізму, яка останні роками опанувала Україну.

Тому перейматися треба своїми людьми, а не мігрантами, які нині масово в'їжджають в Україну і для яких уже активно будують притулки. Порятунк української економіки треба починати порятунку українців як нації, що підійшла до порогу вимирання.

Дослідники передбачають й таке:

- Суспільна влада переміститься з політики до засобів масової інформації. Як в добу Середньовіччя книгодрукування послабило становище священиків у ролі посередників між людьми і Богом, так і поширення ЗМІ зменшує значення політиків у посередництві між владою та індивідами.
- Соціальна структура швидко видозмінюватиметься. Верхні суспільні прошарки складатимуть ті, хто зможе швидко й оперативно виробляти інформацію, оптимально її оцінювати й контролювати. А споживання інформації, продукування та використання засобів інформації для розваг стануть ознакою нижчих прошарків.
- Структура ведення господарства зміниться. Нинішні економічні гіганти відійдуть на другий план, їх місце займуть високотехнологічні товариства. Міцні інформаційно-економічно-технічні структури стануть уособленням добробуту.
- Національний суверенітет і культура будуть послаблюватись, кордони держав під впливом глобальної інформаційної інтервенції ставатимуть прозорими.
- Професійно-кваліфікаційна структура в майбутньому постійно змінюватиметься. Старі професії будуть відмирати, нові виникати. Педагоги перетворюватимуться на спеціальних менеджерів, знання передаватимуться через машини. Комп'ютери виголошуватимуть судові вирoki, а цифрові роботи замінюватимуть працю лікарів.

За прогнозами вчених, до 2015 р. в арсеналі дипломатів з'являться портативні криптографічні пристрої, більш ідеальні ніж нинішні системи машинного перекладу, глобального позиціонування і т. д. А переговори, офіційні особисті зустрічі, відрядження, що дорого коштують, замінять он-лайнкові конференції.

Технічні інновації обов'язково призведуть до того, що дипломатам будуть потрібні нові знання. Однак, як стверджують вчені, що з цього і як швидко вийде, сказати поки важко: «міжнародники» - публіка достатньо консервативна. Наприклад, коли в 1840 р. МЗС Британії отримав першу телеграму, тодішній міністр лорд Пальмерстон вигукнув «Боже! Це ж кінець дипломатії!». Зовнішньополітичне відомство США також віднеслось до появи телеграфу з не меншою недовірою. Так, штатний співробітник з технічного

обслуговування телекомунікації з'явився в Держдепартаменті лише через 12 років після того, як цим видом зв'язку вже були оснащені офіси більшості великих фірм світу.

Прогнозують, що персональні вітрові і сонячні електростанції, детектори небезпечних випромінювань, автомобілі, що використовують як паливо водень, холодильники, що самостійно замовляють продукти в найближчому супермаркеті, ось неповний перелік атрибутів середньостатистичного мешканця розвинених країн у 2020 р. Такий прогноз зробила група вчених з британського Агентства по захисту навколишнього середовища.

У великих містах автомобільні пробки стануть лише неприємним спогадом, тому що значна кількість жителів стане працювати вдома, вважають дослідники. Спілкуватися зі своїми менеджерами працівники будуть за допомогою високошвидкісного Інтернету і мініатюрних мобільних телефонів, що споживатимуть електроенергію, вироблювану мозком.

Потужності персональних електростанцій буде вистачати не тільки для забезпечення всіх потреб, але і для виробництва електроенергії на продаж, що дасть кожній родині невеликий, але стабільний дохід. Санвузли будуть зв'язані з медичними лабораторіями, що будуть робити регулярний аналіз продуктів життєдіяльності і давати рекомендації зі зміни способу життя чи раціону харчування. Комп'ютери остаточно витіснять телевізійні приймачі і музичні центри.

Вчені прогнозують і деякі неприємні сюрпризи – значне ослаблення функції відтворення в чоловіків через використання великої кількості хімікатів і гормонів. У зв'язку з цим прогнозується. ЩО в більшості родин будуть прийомні діти, народження вихідцями з «менш цивілізованих» країн.

Ще одним широковживаним терміном для позначення суспільних змін стало “постмодерне суспільство”, яке означає певне заперечення попереднього. Головна увага зосереджується на руйнації структур індустріального суспільства: великомасштабні технології та підприємства замінюватимуться малими; індустріальна сім'я більше не є стандартом; нові форми сім'ї і нетрадиційне ведення господарства стають звичним в нормативно-емпіричному значенні; звичайні бюрократизовані і правові форми держав загального добутку замінюються приватними мережами, нестационарними службами і дрібними розв'язками; матеріальна масова культура як ознака індустріального суспільства розкладається на часткові культури; професійна спеціалізація частково відміняється, інституйовані межі між професійною і приватною сферами стають через змішані форми прозорими; альтернативні форми роботи, тіньова діяльність не є більше винятком.

Експерти прогнозують загострення такої проблеми, як проблема питної води. Дві третини населення Землі до 2025 р. зіштовхнуться із дефіцитом води. Так, за останні 100 років споживання води збільшилося у 6 разів, що вдвічі перевищує темпи зростання населення Землі. Тим часом, за розрахунками вчених, в наступні 25 років споживання води зросте ще на 50%. Якщо для розвинених країн проблема дефіциту води не стане особливо гострою, то в таких державах, як Індія, Китай і Чад, може з'явитися новий феномен біженці, які будуть змушені покинути свої домівки в пошуках чистої води. Дефіцит води спричинить зниження врожаїв і як наслідок – зростання цін на продукти

харчування.. З часом вода може стати на вагу золота. Причинами цього експерти називають зростання населення планети, розширення водних ресурсів, а також наслідки “парникового ефекту”. Для уникнення цієї небезпеки, експерти пропонують створити штучні водосховища і водоочисні споруди в найбільш посушливих районах.

З іншого боку, за прогнозом ООН, у світі значно збільшиться кількість людей, яким будуть загрожувати повені. Нині близько 1 млрд. людей живуть у районах, яким постійно загрожують повені. До 2050 р. їхня кількість сягне приблизно 2 млрд. Особливо вразливими будуть невеликі острови і країни, частина території яких лежить нижче рівня моря, наприклад, Бангладеш і Нідерланди. За період з 1971 по 1995 роки повені загрожували життю і майну 1,5 млрд людей. Від повеней загинуло 318 тис. осіб, близько 80 млн втратили свої будинки і майно. Кількість руйнівних повеней збільшується кожне десятиліття. У 50-і роки XX ст. було зафіксовано 6 подібних стихійних лих, у 60-і роки - у 70-і - 80-і - 18, у 90-і-26.

Цікаві прогнози стосовно корисних природних копалин. За даними British Petroleum, нафти залишилося на 40 років, природного газу на 62 роки, вугілля на 224 роки, ядерного палива - на 40 років. Розвідані нафтові запаси Канади, В'єтнаму та Великої Британії за нинішніх темпів видобутку повинні вичерпатись вже через 6 років, Норвегії - через 8, США через 11, Туркменістану - через 12, Росії - через 19, Казахстану - через 27, Мексики - через 21, Нігерії - через 30, Катару - через 55. Родовищ Саудівської Аравії має вистачити на 85 років, ОАЕ - на 114, Кувейту - на 127, Іраку - на 128.

Таким чином, людству дано 30 - 50 років, щоб знайти заміну нафті. В кінці 2008 р. цікавий звіт про розвиток світу під назвою "Глобальні тенденції - змінений світ" оприлюднила Національна рада з розвідки. Автори звіту - провідні американські експерти - дають огляд потенційних можливостей і потенційних загроз, розуміння тенденцій розвитку сучасного світу.

Основна теза - у 2025 р. світ буде невпізнаним, а, отже, наступні 20 років будуть роками трансформації системи міжнародних відносин. Та система, яка сформувалася після Другої світової війни, піде в небуття.

Але нову систему світ лише має виробити за наступні два десятиріччя. Всі ці роки будуть роками змін основних гравців на світовій арені. Міжнародні відносини ставатимуть все більш прагматичними і визначатимуться інтересами кожного центру впливу. США втратять роль світового гегемона, але залишаться світовим лідером у сфері озброєнь, інновацій та будуть головним постачальником ідей.

Світ матиме багато полюсів і нових гравців-важковаговиків на геополітичній карті (в першу чергу країни БРІК – Бразилія, Росія, Індія, Китай). Жодна інша країна не складе конкуренції країнам великої сімки та країнам БРІК – Бразилії, Росії, Індії та Китаю – як за рівнем розвитку, так і за вагою у світі, хоча очікується зростання політичної та економічної ваги таких країн, як Індонезія, Іран і Туреччина.

ЄС буде ослаблювати свій вплив, однак залишатиметься центром тяжіння для нових демократій. За прогнозами Центральної Ради з розвідки, ЄС може розширитися за рахунок деяких Балканських країн, Туреччини та України. І такий прогноз є доволі оптимістичним щодо перспектив нашої країни.

Експерти прогнозують зміни економічних тенденцій. Зокрема, варто очікувати посилення протекціоністського тиску, збільшення ролі держави в економіці, політизації ринків, більшого контролю за фінансовою сферою та закінчення ери долара як основної світової валюти.

Основна тенденція у сфері економіки – світове багатство та економічні потужності перемістяться з Заходу на Схід. Такого прецеденту не було ще в сучасній історії.

Це пояснюється двома причинами: по-перше, зростання цін на нафту та товари спричинили лавину прибутків для урядовою по-друге, нижча вартість робочої сили у поєднанні з ліберальною політикою привела до перенесення виробництв до Азії.

По 2050 Р Китай може перетворитися на найбільшу за розмірами економіки державу світу, хоча у військовому відношенні буде поступатися США, вважають автори доповіді. Прогнози економічного зростання країн БРІК показують, що вже приблизно у 2040 - 2050 роках їх ВВП буде співвідноситися з ВВП країн “великої сімки”. Отже, не Захід, а Схід може стати символом заможного життя.

У 2050 р. світ відчуватиме зростання попиту не лише на енергетичні, а й на харчові ресурси, адже попит на їжу до того часу зросте на 50%. Також експерти прогнозують, що у 2050 р. світ вже матиме заміник нафти та газу як основним енергоносієм, однак для того, аби втілити механізм використання цього новою виду енергії, потрібен буде час. Ще навіть через 25 років буде далеко до повного переходу. Але нафтовидобувним країнам вже сьогодні варто брати це до уваги.

Рівень виробництва багатьох традиційних виробників енергії - Йемену, Норвегії, Оману, Колумбії, Індонезії, Аргентини, Сирії, Єгипту, Перу, Тунісу - вже в стані занепаду. Рівень виробництва інших країн Мексики, Брунею, Малайзії, Китаю, Індії, Катару - знижується.

Кількість країн, які здатні значним чином розширити виробництво, буде зменшуватися. Лише шість країн (Саудівська Аравія, Іран, Кувейт, ОАЕ, Ірак (можливо) та Росія), за оцінками, матимуть 39% від загального виробництва у світі в 2025 р.

Світ буде багатополярним, а відтак нестабільним, про що свідчить світова історія. Вірогідність конфліктів до 2025 р. різко зросте. До того ж зменшиться впливи таких систем колективної безпеки, як НАТО, а зростатиме роль окремих країн.

Причому характер конфліктів дещо зміниться. По-перше, ми знову можемо стати свідками воєн за ресурси (енергетичні, харчові та водні). По-друге, зростатиме кількість конфліктів всередині окремих країн. Чимало вже нині є країн, де уряди не здатні виконувати свої функції – захисту та забезпечення своїх громадян. Відтак ці процеси поглиблюватимуться, кількість біженців з таких країн зростатиме, а всередині країн спостерігатимуться громадянські та військові конфлікти, що може призвести і до втручання інших держав.

Не виключають експерти і розширення “клубу ядерних держав”, в першу чергу за рахунок держав Близького Сходу. Це призведе до дестабілізації та посилить ризики використання ядерної зброї у конфліктах. Хоча експерти

зазначають - такі загрози є мінімальними, а дипломатичні шанси на припинення ядерних розборок тим же Іраном ще не вичерпані.

Тероризм не зникне в 2025 р., хоча основне втілення цього явища в очах західних експертів - Аль-Каїда - може припинити своє існування, адже вона має стратегічні цілі, які не можна реалізувати, та не має широкої підтримки мас. Проте її може замінити інша, більш живуча та активна терористична мережа. Ось чому нині важливо виробити антитерористичну стратегію, яка завадить цій організації побачити світ. До речі, згідно звіту, в Іраку та в Афганістані і в 2025 р. нестабільність та боротьба за владу може тривати.

Окремий розділ присвячений демографічним процесам. Очікується, що кількість людей на планеті зросте з 6,8 млрд у 2009 р. до 8 млрд у 2025. Захід, тобто такі країни, як США, ЄС, Канада, Австралія та Нова Зеландія, й далі відчуватимуть проблеми старіння населення. Відсоток мешканців розвинених країн Заходу зменшиться до 16%, тоді як 25 років тому цей відсоток складав 24%. Найбільше зростання чисельності населення демонструватиме Індія. Її населення збільшиться на 240 млн осіб людей і складе 1 млрд 450 млн - це 20% всього світового приросту за рахунок азійських країн.

Серед аутсайдерів у цій частині опинилась Україна. Нас записали до невеликого переліку країн, які демонструватимуть найбільші втрати населення. В Україні, Росії, Італії та ще, можливо, в деяких країнах Східної Європи населення у 2025 р. скоротиться на 10%, не виключено, що й більше.

Ще один цікавий прогноз- збільшення ролі жінок. По-перше, йдеться про економіку, де жінок відчутно стає більше щороку. Ці тенденції будуть поширюватися навіть в мусульманських країнах.

Але може зрости і роль жінок в політиці, оскільки суспільства побачать і оцінять дещо інші акценти у стилі політичного керування жінок. Зокрема, автор звіту наводять приклад таких різних країн, як Швейцарія та Руанда, де жінки мають вагомий роль в управлінні державою і де урядові пріоритети дещо інші, аніж в “чоловічих урядах”. Зокрема, йдеться про краще вирішення екологічних, медичних проблем, забезпечення економічного зростання та пріоритет соціальних програм над оборонними. Автори звіту наводять один із можливих глобальних сценаріїв під назвою “жовтневий сюрприз”. Йдеться про те, що зміни клімату можуть призвести до глобальних катаклізмів. Дуже ймовірно є й виникнення панепідемії.

Ці проблеми будуть неочікуваними і потребуватимуть значних зусиль для подолання. І в цьому сенсі є й оптимізм адже у глобальному світі буде чимало глобальних загроз і вирішувати їх треба буде спільно. Населення, яке старіє у розвиненому світі, зростаючий тиск, який спричиняє обмеженість ресурсів, енергії, їжі та води, побоювання щодо змін клімату обмежать та зменшать потенціали епохи, яка все ще залишається епохою безпрецедентного процвітання.

Таким чином, прогнозування складає важливий напрям наукових зусиль науковців і соціально-економічної, політичної практики, суспільного управління і потребує координації таких дій.

ТЕМА 6 . Прогнозування та роль експертів у їх розробці

1. Поняття соціологічної діагностики
2. Методи прогнозування

1. Поняття соціологічної діагностики

Розглянемо технічний інструментарій сучасної прикладної соціології у контексті понять "експертиза", "експертний аналіз", "експертні системи", "прогноз", "план", "управління".

Одна з головних функцій соціальної інституції експертів полягає у прогнозуванні, без якого неможливо уявити життя сучасного промислово розвиненого суспільства. Відсутність прогнозів означає підходити до розгляду найближчого та віддаленого майбутнього наосліп і приймати важливі рішення безвідносно до майбутніх наслідків, сприятливих чи несприятливих.

Щоб мати раціональний метод оцінки того чи того прогнозу, потрібно виробити критерії для визначення якості прогнозів. Головна вимога, яку висувають до цього критерію, — це корисність обраного критерію для осіб, що приймають рішення.

На підставі критерію корисності для визначення якості прогнозу свого часу було розроблено метод, відомий під назвою "опитна модель". Цей метод оцінки називають "опитуванням", оскільки у ньому використовують спеціально складений список запитань. У пропонованій соціологами моделі було здійснено спробу максимально підвищити ймовірність урахування всіх міркувань, які стосуються справи.

Що являють собою різні форми опитувань? Яким є рівень вірогідності отримуваної за їхньою допомогою інформації? Яка роль опитування в експертних оцінках?

Такі форми збирання первинної соціологічної інформації, як анкетування або інтерв'ювання, призначені передусім для масових опитувань, мета яких полягає в тому, щоб отримати вірогідні відомості про предмет дослідження. Проте у соціологічній практиці можуть виникати ситуації, коли для оцінки якого-небудь явища або процесу важко виокремити конкретне джерело інформації. Найчастіше такі ситуації пов'язані з прогнозуванням (відгрецьк. *pro* вперед *gnosis* знання, вчення; передбачання, передбачування) зміни того чи того соціального процесу або явища.

Існує безліч способів та методів прогнозування. Перевага сучасних раціональних методів прогнозування полягає в тому, що вони доступні для наукового вивчення і можуть бути адекватно описані та пояснені. Понад те, ці методи забезпечують розробку методик, які можуть застосовуватись будь-яким фахівцем, що пройшов необхідну підготовку (фаховий вишкіл), а також давати однакові результати незалежно від того, хто використовує ці методики. Власне кажучи, в однаковості результатів і полягає перевага точних методів над інтуїцією людей з великим практичним досвідом, які можуть помилятися, наприклад з причини нежитю або просто поганого настрою. До того ж у разі розходження в результатах завжди можна з'ясувати, яких було припущено

помилки при застосуванні певних методик у розрахунках або при обробці отриманих даних.

Прогноз має бути гнучким і постійно контролюваним щодо внесення у нього необхідних корективів, коли несподівано й різко змінюються зовнішні обставини, які вимагають змін у планах, розроблених з урахуванням первинних, вихідних прогнозів.

Життєдіяльність будь-якої соціальної організації пов'язана з прогнозами та перспективними планами, які будують на підставі певних прогнозів.

Знаний американський фахівець з прогнозування науково-технічного розвитку Дж. П. Мартіновіокремлює умовно п'ять етапів у діяльності будь-якої організації, щоб на їх прикладі продемонструвати механізм прогнозування, який зазвичай використовують керівники організацій.

Розпочинає цикл прогнозування, на підставі якого розробляють відповідний план послідовності виконання робіт, необхідних для досягнення мети, поставленої у програмі, підґрунтям для складання якої є план. Результати послідовного, згідно з планом, виконання програми потребують оцінок, щоб не увійти у суперечність з реальною ситуацією. Отримувані оцінки характеризують фактичний стан справ в організації й надають можливість порівнювати їх з тим, що було передбачено планом та програмою. Результати оцінок є відправним базисом для переходу до нового циклу.

Як підкреслює Мартіно, розвиток діяльності організації за цим циклом не є серією дискретних, ізольованих один від одного етапів, оскільки всі вони взаємопов'язані та взаємозумовлені. Тому прогноз належить регулярно коригувати в міру надходження нової інформації. За необхідності може бути переглянутий і сам план, навіть якщо його ще не виконано, оскільки план — не самоціль, а засіб для виживання організації, особливо за умов конкурентної боротьби.

Цінність прогнозу вимірюють його корисністю, а вартість витратами на складання плану та прийняття рішення.

2. Методи прогнозування

Прогнози зазвичай роблять компетентні особи, яких називають експертами (від лат. *expertus* досвідчений; фахівець в якій-небудь галузі, який здійснює експертизу), робота яких зі складання прогнозів увиходить до вартості розроблюваних планів. Є й інші методи складання прогнозів, відмінні від методу з використанням експертів. Проте існують такі сфери соціального життя, в яких неможливо використовувати інші методи прогнозування, крім експертних. Передусім це стосується тих сфер, де відсутня необхідна та достатня інформація про минуле або, скажімо, технічні можливості більшою мірою залежать від схвалюваних рішень, ніж від ентузіазму новаторів. Оскільки головним критерієм добору експертів є компетентність (від лат. *competentia* приналежність за правом; коло питань, в якому певна особа має знання, досвід) їх, остільки для визначення компетентності використовують передусім два методи самооцінку та колективну оцінку авторитетності експертів.

Найпростішою формою самооцінки експертів є сукупний індекс (коефіцієнт рівня компетентності), розрахований на підставі оцінювання

експертами своїх знань, досвіду та здібностей за ранговою шкалою з позиціями "високий", "середній", "низький". При цьому першій позиції приписують числове значення "1", другій "0,5", третій "0" з урахуванням того, що коефіцієнт рівня компетентності експерта може набути значення від 1 (повна компетентність) до 0 (цілковита некомпетентність).

При доборі експертів методом самооцінки виникає проблема її завищення. Проте досвід численних експертиз показує, що групи з високою самооцінкою помиляються у своїх судженнях менше, ніж "скромні" експерти.

Опитування компетентних осіб називають експертними, а результати опитувань експертними оцінками. У найзагальнішому вигляді виокремлюють три головні функції експертної оцінки у соціологічних дослідженнях, а саме: прогноз тенденцій розвитку різних соціальних процесів; оцінка рівня вірогідності даних масових опитувань; атестація групи або її членів за різними критеріями (скажімо трудова або політична активність). У прогнозах найяскравіше виявляється відмінність експертної оцінки від інформації, отриманої у результаті масового опитування. Останнє, як правило, має анонімний характер, натомість в експертних опитуваннях особистість респондента відіграє важливу роль. Звідси випливає, що експерти мають бути поінформовані про завдання, які розв'язують за їхньою допомогою. У цьому разі відпадає потреба користуватися побічними запитаннями або якимись іншими прийомами з метою з'ясування "прихованих" позицій респондента.

Оскільки експерт є активним учасником здійснюваного дослідження, оскільки спроби приховати від нього мету та завдання дослідження обтяжені втратою довіри до організаторів дослідження.

У прикладній соціології для отримання прогностичної оцінки використовують низку методів та прийомів роботи з експертами.

Традиційний та головний інструментарій експертних опитувань анкета або бланк-інтерв'ю, розроблені за спеціальною методикою, яка відповідає дослідницькій програмі. На відміну від масового опитування, програма прогностичного опитування експертів не настільки деталізована й має переважно концептуальний характер. Згідно з рівнем розробленості концептуальної гіпотези формують запитання, на які експерти повинні дати відповіді. Процедура опитування експертів може бути очною або заочною (поштове опитування, телефонне інтерв'ю). Одна з найпростіших форм експертного прогнозу обмін думками. Така робота з експертами передбачає одночасну присутність усіх експертів за "круглим столом", де й відбувається виявлення домінуючої думки з обговорюваних питань, пропонує дослідником.

Розглянемо одразу за Мартіно метод прогнозування, пов'язаний з використанням комісій або груп експертів. Суть цього методу полягає в тому, що фахівці, які увіходять до однієї групи, повинні взаємовпливати так, щоб компенсувати помилки один одного. Комісії мають низку переваг, які роблять їх використання бажаним за певних обставин. До цих переваг належать:

1. Якщо склад групи ретельно підібрано й до неї включено тільки осіб, які є фахівцями у певній галузі, то загальна кількість інформації, яку має група, більша за ту, яку має будь-який з її членів. Як то кажуть, одна голова добре, а дві більше (або краще).

2. Урахування чинників, що стосуються певної царини експертної оцінки, вище у групі, ніж урахування їх окремим експертом.
3. Група експертів з більшою готовністю перебирає на себе відповідальність, ніж окремі фахівці. Особливо це є значущим у тих випадках, коли прогноз професійно ризикований для окремого фахівця.

Метод експертного прогнозування, виконуваного комісією, має і свої недоліки:

1. Проблему досягнення угоди між експертами іноді розв'язують на шкоду корисному прогнозові.
2. Галаслива меншість може придушити решту учасників групи, навіть якщо наведені доводи за об'єктивного розгляду матимуть однакову силу з доводами більшості.
3. Можливі випадки, коли найбільш впливовий фахівець придушує своїм авторитетом або риторикою решту членів групи.
4. Загалом група поділяє загальнопоширені упередження проти деяких новин.

ТЕМА 7. Основні теорії та концепції розвитку суспільства

1. Теорії соціального конфлікту і соціального обміну.
2. Психоаналітичні теорії

1. Теорії соціального конфлікту і соціального обміну.

Теорії соціального конфлікту представляють різноманітні концепції, які визнають конфлікт одним з найважливіших чинників соціального розвитку. Оформилися вони у зв'язку з критикою структурно-функціонального аналізу. Авторитетними щодо вивчення проблем соціального конфлікту вважаються праці К. Маркса і Г. Зіммеля.

Прихильники теорій соціального конфлікту не згодні з твердженнями, що нерівність природний спосіб забезпечення виживання суспільства. Вони не тільки вказують на недоліки теорій функціоналізму (хіба справедливо, наприклад, що торговець жуйкою заробляє більше, ніж люди, які навчають його дітей?), але й стверджують, що функціоналізм не більше, німе спроба виправдати статус. На їх думку, нерівність є результатом становища, за якого люди, які контролюють суспільні цінності (багатство і владу), мають змогу здобувати для себе вигоди.

Американський соціолог Л. Козер (нар. у 1913 р.) вважає, що в кожному суспільстві існують певні елементи напруження і потенційного соціального конфлікту, який є найважливішим компонентом соціальної взаємодії і сприяє руйнуванню чи зміцненню соціальних зв'язків. Якщо у ригідних (закритих) суспільствах соціальні конфлікти поділяють суспільство на дві «ворожі» групи або два «ворожі» класи, підривають основи колективної «злагоди», загрожують руйнуванням соціальних зв'язків і суспільної системи через революційне насильство, то у «плюралістичних» (відкритих) суспільствах вони знаходять своє вирішення, а соціальні інститути оберігають суспільну злагоду. Цінність конфліктів полягає в тому, що вони запобігають окостенінню соціальної

системи, відкривають шлях інноваціям, тобто впровадженню нових форм організації праці та управління, що охоплюють не тільки окремі підприємства, а й їх сукупність, галузі.

Німецький соціолог Ральф Дарендорф (нар. у 1929 р.), називаючи свою соціологічну концепцію «теорією конфлікту», протиставляє її як марксистській теорії класів, так і концепціям соціальної злагоди. Соціальний конфлікт він вважає наслідком опору відносинам панування і підкорення. Придушення соціального конфлікту, за Дарендорфом, призводить до його загострення, а «раціональна регуляція» — до «контрольованої еволюції». Хоча причини для конфліктів завжди існують, ліберальне суспільство може владнати їх на рівні конкуренції між індивідами, групами, класами.

Теорії соціального конфлікту, визнаючи конфлікт одним з головних рушіїв соціального прогресу, одночасно розглядають явища, які характеризуються поняттями «злагода», «стабільність», «порядок», «спокій». При цьому злагода вважається нормальним станом суспільства, конфлікт тимчасовим.

Теорія соціального обміну, фундатором якої вважають американського соціолога, соціального психолога Джорджа Хоманса (1910—1989), втілює спроби встановити зв'язки між макро- і мікрорівнями соціальної реальності. Представники цієї концепції розглядають обмін різними видами діяльності як фундаментальну основу суспільних відносин, на якій формуються певні структурні утворення (влада, статус, престиж, конформізм та ін.). Варіанти теорій соціального обміну набули поширення у соціології, соціальній психології, політології, економіці.

Згідно з цією теорією люди взаємодіють між собою на основі аналізу власного досвіду, потенційних винагород і покарань. Існують дві переумови теорії соціального обміну. Перша виходить з припущення, що у поведінці людини переважає раціональне начало, яке націлює її на одержання певних вигод (гроші, товари, послуги, престиж, повага, успіх, дружба, кохання та ін.). Типи вигод концептуалізуються по-різному: «цінність» у соціології; «корисність» в економіці; «нагорода», «плата» у соціальній психології.

Друга розкриває зміст назви цієї концепції: процес соціальної взаємодії тлумачиться як постійний обмін між людьми різними вигодами. «Обмінні угоди» розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а дедалі складніші структурні утворення (соціальні інститути та організації) вважаються такими, що виростають з обмінних відносин.

Концепції соціального обміну часто конвертують з іншими методологічними концепціями емпіричної соціології аналізом соціальних мереж, теорією ролей та ін.

2. Психоаналітичні теорії

Поштовх до розвитку психоаналітичних теорій дало психологічне вчення відомого австрійця Зигмунда Фрейда (1856-1939), який висунув гіпотезу про домінуючу роль у людському житті несвідомих імпульсів, переважно сексуального характеру. Але між соціальною доктриною Фрейда і

психоаналізом як конкретним методом вивчення неусвідомлених психічних процесів існує суттєва відмінність.

Згідно з Фрейдом проблема розв'язання сексуальних колізій має вирішальне значення не тільки в індивідуальному розвитку, а й в історичному процесі. В основі соціокультурної, художньої та інших видів людської діяльності лежить сублімація (перетворення, переключення) сексуальної енергії.

Теорія міжособистісного спілкування Фрейда заснована на переконанні, що в процесі взаємодії людей відтворюється їх дитячий досвід. Будучи дорослими, вони застосовують у різних життєвих ситуаціях поняття, засвоєні у ранньому дитинстві. Схильність з повагою ставитися до особистості, наділеної владою, наприклад до керівника, зумовлена тим, що він нагадує когось із батьків. Фрейд вважав, що люди належать до різних соціальних груп і залишаються у них здебільшого тому, що переживають почуття відданості та покірності лідерам груп. Він пояснював це не якимись особливими якостями лідерів, а швидше ототожненням їх з могутніми, богоподібними особистостями, яких у дитинстві уособлювали батьки.

Послідовники Фрейда, часто не погоджуючись з основними його твердженнями щодо ролі сексуального чинника у соціальному житті, застосовували психоаналітичний метод у вивченні підсвідомих неусвідомлених процесів, їх ролі у формуванні поведінки людей. Так, американська дослідниця Карен Хорні (1885-1952) займалася вивченням соціальних аспектів появи неврозів. Розглядаючи невроз як відображення ірраціональних аспектів суспільства, Хорні вважала його рушійною силою стану «основного страху», породженого ворожим середовищем. Як реакція на страх, «включаються» різні захисні механізми: придушення страху, внаслідок чого з'являються інші симптоми; «наркотизація» страху безпосередня (за допомогою алкоголю) або опосередкована (у вигляді бурхливої зовнішньої діяльності тощо); втеча від ситуацій, що викликають страх. Ці засоби захисту породжують чотири «великі неврози» нашого часу: невроз прихильності пошуки любові, кохання і схвалення будь-якою ціною; невроз влади гонитва за владою, престижем і володінням; невроз покірності (конформізм автомата); невроізоляція втеча від суспільства. Але ці ірраціональні способи вирішення конфліктів посилюють самовідчуження особистості. Завдання психотерапії психоаналітики вбачають у виявленні дефектів системи соціальних зв'язків пацієнта для кращої адаптації його до існуючого способу життя.

Помітною постаттю в соціології ХХ ст. став німецько-американський соціолог і психолог Еріх Фромм (1900-1980). Спочатку він розробляв теорію фрейдистського напрямку, співпрацював з ученими франкфуртської школи, так званими неомарксистами М. Хоркхаймером, Г. Маркузе та ін. Тому Е. Фромм часто вважають неофрейдистом або неомарксистом. Насправді у 50-80-х роках він створив оригінальну соціологічну теорію, використовуючи і критично оцінюючи при цьому різні соціологічні течії. Сам Фромм виокремив три концептуальні підходи до вивчення суспільства, які відрізняються від його власного.

1. Психологічний — характерний для мислення Фрейда, згідно з яким культурні явища зумовлені психологічними чинниками, що «виростають» з

інстинктивних спонук, на які суспільство впливає тільки шляхом повного або часткового придушення. На думку Фромма, автори, що йшли за Фрейдом, пояснювали капіталізм як наслідок анального еротизму, а розвиток раннього християнства як наслідок амбівалентності щодо образу батька.

2. Економічний — виріс, як вважав Фромм, зі спотвореного розуміння історії, яке розробив К. Маркс. Тому вважалося, що такі явища суспільно-культурного життя, як релігії, політичні ідеї, породжені суб'єктивними економічними інтересами. Протестантство постає як пряме відображення певних економічних потреб буржуазії. Фромм зазначає, що Маркс мав на увазі інше: об'єктивні економічні умови є рушійною силою історії, оскільки зміна цих умов призводить до перетворення економічних відносин. Внаслідок цього змінюються й економічні установки людей, причому інтенсивне прагнення матеріального багатства лише одна з таких установок.

3. Ідеалістичний — представлений у праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», в якій стверджується, що новий тип економічної поведінки і новий дух культури зумовлені появою нових релігійних течій, хоча й підкреслюється, що цю поведінку не визначали лише релігійні доктрини.

На відміну від цих концепцій, Фромм вважав, що ідеологія і культура ґрунтуються на соціальному характері, який є сукупністю рис, властивих більшості учасникам даної соціальної групи; формується способом життя даного суспільства. Домінантні риси цього характеру стають творчими силами, що формують соціальний процес.

Розглядаючи з цієї точки зору проблему протестантства і капіталізму, Фромм показав, що розпад середньовічного суспільства загрожував середньому класу. Ця загроза спричинила почуття ізоляції, безсилля і сумніву. Психологічна зміна зумовила принадність доктрини Лютера і Кальвіна. Вони посилили і закріпили зміни в структурі особистості, а нові її риси стали ефективними силами розвитку капіталізму, що постав як наслідок економічних і політичних змін.

Такий підхід Фромм застосував і щодо фашизму. Низи середнього класу реагували на економічні зміни (зростаюча міць монополій і повоєнна інфляція) посиленням певних рис характеру, а саме: садистських і мазохістських устремлінь. Нацистська ідеологія ще більше посилила їх, а відтак ці нові риси характеру стали силами, що служили експансії німецького імперіалізму. В обох випадках, доводив Фромм, коли певному класові загрожує небезпека нових економічних тенденцій, він реагує на цю загрозу психологічно та ідеологічно. Причому психологічні зміни, зумовлені такою реакцією, сприяють розвитку економічних тенденцій всупереч економічним інтересам цього класу.

Е. Фромм змодельював механізм взаємодії економічних, психологічних та ідеологічних чинників: людина реагує на зміни зовнішньої обстановки тим, що змінюється сама, а ці психологічні чинники, в свою чергу, сприяють розвитку економічного і соціального процесу. Зміни соціальних умов приводять до зміни соціального характеру, тобто до появи нових потреб і тривог. Ці нові потреби породжують нові ідеї, водночас готуючи людей до їх сприйняття. Нові ідеї зміцнюють і посилюють новий соціальний характер і спрямовують людську діяльність в нове русло. Інакше кажучи, соціальні умови впливають на

ідеологічні явища через соціальний характер, але цей характер не є результатом пасивного пристосування до соціальних умов.

Соціальний характер — це наслідок динамічної адаптації на основі невід'ємних властивостей людської природи, закладених біологічно або сформованих у ході історії.

Багато теоретиків вважали і вважають, що спочатку необхідно радикально змінити політичну та економічну структуру суспільства, а вже потім людську психіку. Інші дотримуються думки, що спочатку слід змінити природу людини і лише після цього починати будувати нове суспільство. Фромм обидва підходи вважає помилковими. На його думку, у першому випадку мотивації нової еліти нічим не відрізняються від мотивацій попередніх еліт. Ця еліта обов'язково спробує в середині нових соціально-політичних інститутів, створених революцією, відновити деякі елементи старого суспільства. Тому перемога революції означатиме її поразку, що ілюструють революції у Франції і Росії. У другому випадку зміни суто психічного характеру не виходять за межі індивіда та його найближчого оточення і, врешті, не мають істотного значення. Тому Фромм дотримується думки, що структура особистості середнього індивіда і соціально-економічна структура взаємозумовлені.

Символічний інтеракціонізм. Його головною особливістю є аналіз соціальних взаємодій на основі символічного змісту, який вкладають у свої-конкретні дії люди. В межах цієї теорії важливими є значення символів як необхідних засобів соціальних взаємодій. Причому велика увага приділяється головному символічному засобу взаємодії мові. Соціальний символ, що має риси знакової структури, є необхідним елементом виконання соціальної ролі, без якої взаємодія неможлива. За соціальним символом приховується зіставлення індивідом своїх дій із соціальними нормами і зразками поведінки. Пізнавши соціальні символи як знаки взаємодії, можна вивчати її особливості.

Засновник символічного інтеракціонізму американський соціолог Джордж-Герберт Мід (1863-1934), хоча сам термін був запроваджений у науковий обіг його учнем Гербертом Блумером (1900-1978). Дж.-Г. Мід вважав, що соціальний світ людини і людства формується в результаті процесів соціальних взаємодій, в яких вирішальну роль відіграє «символічне оточення» завдяки двом своїм головним засобам - жестам і мові. Соціальне життя залежить від здатності людини уявляти себе в інших соціальних ролях, а це залежить від здатності до внутрішнього діалогу.

Послідовники Дж.-Г. Міда Г. Блумер, Т. Шибутані, Т. Партленд та інші представляють дві школи символічного інтеракціонізму чиказьку та айовську. Прихильники першої, вивчаючи взаємодію, роблять акценти на процесуальній його стороні, представники іншої на стабільних символічних структурах. Соціальний процес розглядається соціологами як вироблення і зміна соціальних значень, які не мають суворої причинної зумовленості, залежні більше від суб'єктів взаємодії, ніж від об'єктивних причин.

Із символічним інтеракціонізмом пов'язаний так званий соціодраматичний підхід, який тлумачить соціальне життя як реалізацію «драматичної» метафори (переносного значення), аналізує взаємодію у таких термінах: «актор», «маска», «сцена», «сценарій» тощо.

Феноменологічна соціологія. Її вважають різновидом «розуміючої соціології», бо вона розглядає суспільство як явище, створене і постійно відтворюване у духовній взаємодії індивідів (міжіндивідуальній комунікації). Основоположник феноменологічної соціології австрійський соціолог Альфред Шюц (1899-1959).

Її прихильники, звинувачуючи позитивізм і натуралізм у відчуженні, упредметнюванні соціальних явищ, намагаються теоретично осмислити соціальний світ у його суто людському бутті, співвідношенні з уявленнями, ідеями, цілями, мотивами практично діючих соціальних індивідів. Однак феноменологічна методологія не пристосована до аналізу об'єктивних предметно-діяльних процесів, тому призводить до підміни об'єктивності явищ, що трактуються, феноменологічною суб'єктивністю. Внаслідок цього соціальне життя відображене у феноменологічній соціології, втрачає об'єктивний характер, зводиться до уявлень про суспільство, взаємодії і взаємовпливу цих уявлень у свідомості індивідів. Феноменологічна соціологія дедалі більше інтегрується у традиційні напрями, школи, привносячи туди вміння сприймати і концептуалізувати суб'єктивні чинники об'єктивних соціальних процесів.

Засновники неомарксизму Дьордь Лукач (1885-1971) (Угорщина) і Антоніо Грамші (1891- 1937) (Італія). їхні теоретичні розробки започаткували «діалектико-гуманістичний» напрям у марксистській думці. До нього, що переважно апелює до ранніх праць К. Маркса, належать теоретики франкфуртської школи (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Ю. Хабермас), пов'язані з цією школою фрейдомарксистки (В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм), марксистки-екзистенціалісти (Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті) та ін.

Присутній у неомарксизмі й інший напрям, представлений марксистами-соцієнтами (Л. Альтюссер, Л. Кoen, Д. Ельстер, Д. Ремер). Його прихильники прагнуть переформулювати категорії історичного матеріалізму на основі методів соціологічної науки: структурно-функціонального підходу, структурації тощо.

Ще одна група неомарксистів орієнтується на дослідження проблем «третього світу», аналіз капіталізму як світової системи, вивчення питань фемінізму тощо. У 60-ті роки неомарксизм виступив і як особлива соціологічна тенденція, критично протиставлена офіційній соціології (Р. Міллс, Н. Бірнбаум, А. Гоулд-нер та ін).

Сучасні неомарксистки уточнюють і марксистське тлумачення матеріальних джерел соціально-політичних криз у суспільстві, розуміння способів їх подолання. Ю. Хабермас, наприклад, вважає, що зростання ролі держави в регулюванні економічних процесів, плануванні виробництва й розподілі матеріальних благ істотно змінило економічні закономірності розвитку капіталізму, позбавило його колишніх гострих економічних криз.

Західні вчені неодноразово передбачали неминучий крах доктрини Маркса, яка часто відроджувалася в оновленому вигляді. Лише за останні роки популярність марксизму на Заході мала декілька злетів. Остання за часом модифікація пов'язана зі спробами вирішення нових проблем постіндустріального та інформації

ТЕМА 8. Сутність суспільства як соціального феномену та його основні типи

1. Проблема типологізації суспільств.
2. Теорія модернізації суспільств.

1. Проблема типологізації суспільств.

Проблема типологізації суспільств передбачає, з одної боку, відокремлення понять «суспільство», «природа», «держава», «країна», з іншого з'ясування співвідношення між ними. Людина і суспільство є частиною природи, але помилково було б ототожнювати їх з природою. Адже, коли йдеться про природу у широкому сенсі (природна єдність світу, всієї дійсності), то лінія «суспільство природа» відображає те, що людина і суспільство виникли з природи. Суспільство при цьому перебуває у тісному зв'язку та взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати, розвиватися поза ним. Оскільки і природа, і суспільство підкоряються єдиним фундаментальним законам. Але розуміння природи у вузькому сенсі (частина реального світу, природно-географічне середовище) передбачає визнання того, що людина є не стільки біологічним, скільки соціальним творінням, а буття суспільства це своєрідне соціальне буття, котре не можна зводити до тільки біологічного існування.

Розмежування цих понять дає змогу правильно зрозуміти двоєдину природно-соціальну основу людини та суспільства, не допустити як ігнорування природних засад у людині та суспільстві, так і заперечення вирішальної ролі соціального у цій єдності. На певних етапах розвитку соціології домінували різні точки зору, то абсолютно відриваючи людину, суспільство від їх природних основ, то абсолютизуючи місце і роль біологічного на противагу соціальному.

На думку представників сучасної американської соціології, у XX ст. сформувалася так звана «парадигма людської винятковості», сутність якої визначається екологічними залежностями та обмеженнями. Згідно з нею людина, істотно відрізняючись від тварин, здатна розпоряджатися собою і діяти як завгодно для досягнення мети. Соціокультурне середовище, соціальні та культурні чинники є головними для неї, що змушує інколи ігнорувати біофізичне середовище. По-заяк усі проблеми можна вирішити за допомогою науки, соціальний і технологічний прогрес ніщо не може обмежити.

Однак сучасний стан суспільства, людини і довкілля доводить наукову неспроможність абсолютного протиставлення суспільства і природи, ресурси якої не безмежні.

Розмежовуючи категорії «суспільство», «держава», «країна», слід виходити з того, що «країна» поняття, яке є переважно географічною характеристикою частини нашої планети, а «держава» категорія, що відображає політичний стан цієї частини. Співвідношення між даними категоріями визначає типологізацію суспільств.

Американські соціологи Г. Ленські та Дж. Ленські, розрізняючи суспільства за головним способом здобуття засобів до існування, виокремлюють.

1. Суспільство мисливців і збирачів. Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь.

2. Садівничі суспільства. Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Але їх система помітно розвинутіша, складніша.

3. Аграрне суспільство. На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

4. Промислові суспільства. Виникають наприкінці XVIII ст, з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значного додаткового продукту, розвитку системи державного управління.

Застосування цього критерію іншими соціологами передбачає, крім перших трьох, індустріальне та постіндустріальне суспільства.

Беручи та основу ціннісний критерій, соціолог Д. Рісман виділяє такі типи суспільства:

1. Традиційне суспільство. У ньому індивіди керуються традиційними цінностями. Ця особливість властива насамперед аграрному суспільству, в якому професія переходить від батька до сина. Людина, будучи обмеженою у виборі, змушена діяти згідно з традиціями. Саме такі особливості характеризують доіндустріальне суспільство.

2. Суспільство, кероване зсередини. У такому суспільстві поведінку індивідів визначають особисті цінності, що активізує індивідуальність, посилює вибір, самостійність рішень, власну точку зору. В ньому відсутні чіткі моральні норми, людина повинна шукати опору в собі. Це індустріальне суспільство.

3. Суспільство, кероване ззовні. Індивід у такому суспільстві спрямовує та оцінює свою діяльність, орієнтуючись на оцінки колег, друзів, сусідів, громадську думку. Воно сприяє розвитку тертіальних промислів маркетингу, послуг». З'являються нові професії, групи робітників, формуються нові громадські організації. Для досягнення успіху індивід повинен враховувати зовнішні обставини, пристосовуватися до них. Це постіндустріальне суспільство.

Розвиненість управління і ступінь соціального розшарування розмежовують суспільства на просте і складне.

1. Просте суспільство. У такому суспільстві не існує бідних і багатих, керівників і підлеглих. Основні його характеристики: соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність, пріоритет кровних зв'язків.

2. Складне суспільство. Сформувалося з виникненням та нагромадженням додаткового продукту, розвитком позааграрних виробництв, зосередженням людей у містах, розвитком торгівлі, передусім зовнішньої. Класове розшарування в ньому зумовило перехід від звичаєвого права до юридичних законів. З виникненням писемності стали окреслюватися контури елітарної культури. Еволюцію такого суспільства, утвердження держави уможливили

реалізацію масштабних суспільних проектів (розвиток засобів комунікації тощо).

За політичними режимами суспільства поділяють на демократичне, авторитарне, тоталітарне; за панівною релігією на християнську і мусульманську. Марксизм за способом виробництва, виробничих відносин з класової структури виділив первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну суспільно-економічні формації.

Для визначення сучасного суспільства американський соціолог Дензел Белл (нар. у 1919 р.) запровадив термін «постіндустріальне суспільство». Постіндустріальне суспільство - стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству. Таке суспільство перебуває на стадії промислів, у сфері послуг якого зайнято не менше 50 % населення. Воно виробляє як аграрні, так і промислові товари, набагато перевищуючи власні потреби. Крім надвиробництва, йому властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості. Серед інших характеристик сучасного суспільства:

- рольовий характер взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються їх суспільним статусом і соціальними функціями);
- поглиблений розподіл праці;
- формальна система регулювання відносин (на основі писемного права, законів, положень, договорів);
- складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування).

Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Зростає не лише економічне значення інформаційного сектора, але й його соціальна та політична вага. Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура інформаційної мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Принципом управління виступає погодження, а ідеологією гуманізм.

Проте нові технології, що визначають особливості інформаційного суспільства, мають і негативні наслідки, позначені в соціології категорією «дуалістичне суспільство», яке поділяється на тих, хто програв, і тих, хто виграв: одні його сфери процвітають, інші потерпають від труднощів; житлові райони забезпечених мешканців різко контрастують з районами незаможних; соціальна диференціація виявляється у багатьох формах. Тому одні вчені називають таке суспільство «одномірним», вважаючи, що можливість задоволення над-погреб пригнічує потенційні протести проти соціальної системи, робить діяльність і мислення індивіда однобічними, людину одномірною, наділеною «неправильною свідомістю», інші «захищеною державою», маючи на увазі, що державний апарат контролює всі сфери суспільства; «дисциплінарним» суспільством, твердячи, що соціальні інститути є мережею примусових установ, а ті, хто має владу, підтримують дисципліну і здійснюють контроль за допомогою цих інститутів і систем, роблячи

суспільство «холодним та відчуженим»; «суспільством ризиків», якому притаманні розвинуте виробництво, технологічний прогрес, економічне зростання, ефективність. Характеристики мають двоякий зміст: з одного боку, прогрес і добробут, з іншого — скорочення робочих місць, забруднення довкілля, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами та соціальними проблемами. Але сучасне суспільство, впроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо).

2. Теорія модернізації суспільств.

Перехід від однієї якості суспільства до іншої отримав назву модернізації, яку пов'язують передусім із зародженням і розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Водночас побутує широке тлумачення її. Вона може трактуватися і як наукова теорія, і як процес вдосконалення суспільства.

Поширеним є лінійне тлумачення модернізації як процесу трансформації суспільства від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального стану, який супроводжується кардинальними змінами в економічній, політичній, соціальній сферах.

У соціології розрізняють два види модернізації: органічну та неорганічну. Органічна модернізація відбувається завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства (перехід Англії від феодалізму до капіталізму в результаті про-мислової революції XVIII ст.). Вона починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. Капіталізм у даному разі постає природним наслідком змін у традиціях, орієнтаціях, думках людей.

Неорганічна модернізація є реакцією на досягнення розвинутіших країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Наприклад, Росія неодноразово намагалася наздогнати розвинуті країни (петровські реформи XVIII ст., сталінська індустріалізація 30-х років XX ст., перебудова 1985 р.). Така модернізація здійснюється завдяки заохоченню іноземних спеціалістів, навчанню за кордоном, залученню інвестицій, імпорту обладнання і патентів, відповідним змінам у соціальній та політичній сферах. Однак, в Японії за короткий час вона трансформувалася в органічну.

Неорганічна модернізація починається з економіки та політики, а не з культури. Її принципи не встигають охопити більшість населення, тому не мають достатньої підтримки. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

Теорія «модернізації» містить такі стрижневі ідеї:

а) розвинутою може вважатися тільки та країна, яка має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, віру суспільства у силу раціонального наукового знання як основу прогресу, високий рівень та якість життя, розвинуті політичні структури, вагому частку середнього класу в структурі населення.

- б) суспільства, які не відповідають цим критеріям, належать або до «традиційних», або до «перехідних»;
- в) зразком розвинутості є західні країни (саме тому теорію модернізації інколи називають теорією «вестернізації»);
- г) модернізованість, розвинутість – комплексний феномен, який має технологічні, політичні, економічні, соціальні, психологічні аспекти; основною модернізації є науково-технічний і технологічний прогрес.

Пізніше виникла теорія «залізної модернізації», її автори виходять з того, що існує лінійний прогрес і поступовість стадій розвитку суспільства. Відповідно доіндустріальна фаза змінюється індустріальною, а потім – постіндустріальною. А запозичення «раціональних» соціально-економічних моделей найрозвинутіших країн, не підкріплене відповідними соціальними інститутами, структурами, соціальними якостями людини, призводить до «ірраціонально-індустріального» суспільства, яке поглинає більше соціальних ресурсів, ніж приносить соціальної віддачі.

Усі ці аспекти важливі при аналізі трансформаційних, процесів в українському суспільстві. Слід брати до уваги й те, що: «запізніла модернізація» може поставити суспільство у зовнішню залежність; модернізація може бути успішною за рівного зростання чисельності середнього класу, його високої соціальної мобільності: успіх модернізації залежить від організаційних зусиль центральної влади, її вміння локалізувати, блокувати соціальні конфлікти; успішна модернізація потребує широкої соціальної опори, мобілізації соціальної потенціалу, здатності населення спрогнозувати користь від неї авторитету лідера.

В Україні набуття державної незалежності відбувалося одночасно із соціальним трансформуванням, перетворенням суспільних структур з авторитарно-бюрократичних на демократичні, плюралістичні. Незалежність часто сприймалися однобічно як відокремленість від тодішньої спільності, а не як самостійність власного суспільного врядування, спрямованого на радикальне оновлення глибинних засад суспільного життя. Комплекс об'єктивних чинників, а також грубі помилки у суспільному врядуванні зумовили економічну кризу, зниження рівня життя людей, загострення соціальних проблем, занепад моральності. Негативно позначилися і відсутність концепції трансформації. Усе це спричинило соціальну аномію (розпад системи цінностей в українському суспільстві). Український соціум перебуває у стані так званого посттоталітарного синдрому. Його особливості полягає у гіпертрофовано запобігливому, підневільному, властивому авторитарно-тоталітарному суспільстві, ставленні має до влади і у владній інерції еліти розпоряджатися, контролювати та регулювати розвиток суспільства. На думку К. Фрідріх та З. Бжезинського, посттоталітарний синдром характеризують:

- переважання ролі окремих інтересів над загальним (раніше було навпаки);
- встановлення ідеологічного вакууму;
- протести населення проти насильства та ігнорування натиску згори (як наслідок масового терору);
- демілітаризація суспільства (протизахист економіки, політики, свідомості за радянських часів);
- інформаційний плюралізм.

Серед вітчизняних вчених єдина думка щодо сутності сучасного українського суспільства і напряму його трансформації. За словами А. Галичинського, Україна поступово просувається до так званого соціалізованого капіталізму (Японія, Швеція). За іншими оцінками, сутністю українського суспільства є феодалізований капіталізм, який «поєднав у собі модернізовані відносини позаекономічного примусу, не-ринкові зв'язки як ознаки-атрибути феодалної системи з економічною міжіндивідуальною і міжкорпоративною конкуренцією та вільним ринком як ознаками класичного, ліберального капіталізму» (Є. Суїменко). Попри Різнобій оцінок, майбутнє України – в осягненні загальноцивілізованих засад суспільного буття.

ТЕМА 9. Соціальні конфлікти в сучасному українському суспільстві

Соціальні конфлікти отримують своєрідний прояв у сучасній українській дійсності. Зміни у суспільних відносинах супроводжуються небаченим розширенням сфери прояву соціальних конфліктів. У них втягуються не тільки великі соціальні групи, а й нерідко цілі регіони, як однорідні у національному відношенні, так і населені різними етнічними спільнотами. Конфліктами, як показує аналіз, охоплені майже всі сфери життя українського суспільства соціальна, економічна, політична, духовна, конфесійна тощо.

Ці конфлікти породжені реальними соціальними протиріччями, що виникли в ході поглиблення кризового стану суспільства. Нерідко відбуваються «неприродні» зіткнення, тобто штучно створені й навмисне провоковані особливо в сфері міжнаціональних, міжрегіональних і міжконфесійних відносин. Результатом їх часто бувають страйки, зіткнення, у які проти своєї волі можуть бути втягнені великі соціальні спільноти.

Конфлікти на основі об'єктивно виникаючих протиріч, якщо вони вчасно вирішуються, сприяють суспільному прогресу. При цьому, соціальні протиріччя, що служать джерелом конфліктних колізій, можна поділити на два основні види. З одного боку це протиріччя, породжені соціально-економічним станом значної частки членів нашого суспільства. У ході поглиблення цих протиріч відбувається зіткнення різних соціальних груп, інших етносів. Ці протиріччя виявляються насамперед у непомірних контрастах багатства і бідності, процвітання деяких осіб і зубожіння більшості населення. З іншого боку, це політичні протиріччя, зумовлені неприйняттям політики влади. Сьогодні це протидія багатьох суспільних сил курсу уряду, орієнтована на зміну суспільно-політичного ладу.

Головне, що характеризує соціальні процеси в Україні в останні роки, це дезінтеграція сформованих раніше соціальних структур і зв'язків, процес переходу до інтеграції та диференціації іншого типу, зміна соціальної структури. Утворюються нові соціальні групи, які можна розглядати як клас власників і підприємців; буржуазія заявила про себе створенням власних політичних організацій і кардинальною зміною відносин власності. Існують і такі групи, як номенклатурна бюрократія, "тіньовики", формуються нові маргінальні групи. Відбувається масштабна "декомпозиція" соціальної структури. Її елементам притаманна все більша розбіжність у характері праці,

розмірах доходів, рівні освіти, доступу до влади і т. ін. Поширюється соціальна нерівність, яка фактично й породжує основні конфлікти.

Очевидно, що при розмаїтті факторів, що впливають на конфліктність у нашому суспільстві, основну роль відіграють протиріччя між трьома основними структурами суспільства й усередині них. Ідеться про владу (законодавчу, виконавчу, судову), підприємництво (державне, колективне, приватне, українсько-іноземне, компрадорське, спекулятивне, мафіозне) і виробників (різних груп інтелігенції, службовців, робітників, селян, фермерів, студентства, ветеранів праці тощо).

Динаміка соціальних процесів у сучасному українському суспільстві зумовлена загостренням докорінних протиріч, породжених ще у період перебудови: між декларованим відновленням і подальшим руйнуванням суспільного організму; між прагненням увійти до цивілізованого науково-технічного прогресу і катастрофічно поглинаючою кризою економіки, науки, культури, освіти; між обіцяною свободою, демократією і посилюючим відчуженням народу від власності, від управління державою.

Соціальних протиріч виникло, як бачимо, значно більше, і стали вони гострішими, а багато з них набрали форми соціальних антагонізмів. Антагоністичне протиріччя виявилось насамперед у конфронтації прихильників соціалістичного і капіталістичного шляхів розвитку, що спричиняє нерідко жорсткі і непримиренні конфлікти. Більшість людей, відчувши на собі тягар становлення ринкових відносин, вступають у відкриті конфлікти з адміністрацією. Очевидний конфлікт усередині інтелігенції. Частина інтелігенції, яка брала участь у зміні соціально-політичного курсу, ввійшовши до урядових структур і посівши там позицію лідера, допомагає утвердитися при владі новим класам. По суті, утворився альянс частини інтелігенції із номенклатурною елітою. Варто сказати і про вітчизняну буржуазію. Вона тільки формується як клас, але її конфлікт з іншими класами і соціальними групами вже розгортається навколо розподілу кредитів, механізмів приватизації, податкового законодавства тощо. Сьогодні кожна група промисловців і підприємців на всіх рівнях (у центрі й регіонах) прагне реалізувати свої інтереси, використовуючи лобістський тиск на виконавчу і законодавчу гілки влади.

Можна погодитися з думкою окремих дослідників про те, що Україна перетворилася на поле дії соціальних конфліктів, починаючи з міжетнічних, міжконфесійних і закінчуючи соціально-масовими конфліктами, що виявляються в багатьох страйках. Це підтверджують насамперед могутні страйки шахтарів, працівників науки, учителів тощо.

Починаючи з 1992 р. багато конфліктів стало виникати і в регіонах країни. Вони були зумовлені не протистоянням рядових працівників і адміністрації, а протистоянням населення і трудових колективів центральним органам влади і управління. Основна спрямованість страйкового руху останнього періоду це боротьба за підвищення рівня життя. Переважають вимоги про підвищення заробітної плати, ліквідації заборгованості по зарплаті й виплаті пенсій. Водночас усе голосніше лунають вимоги, пов'язані із відстоюванням працюючими свого права власності на майно підприємств.

Майже завжди поряд з економічними вимогами висувуються й політичні вимоги. Не можна не враховувати, що у робітничому русі взаємодіють різні сили, які дотримуються різних політичних орієнтацій. Усе це політизує дії трудових колективів. Трудові конфлікти часто є реакцією на перекоси в економічній і соціальній політиці уряду, на його невміння усвідомити наслідки прийнятих рішень. Основний зміст конфліктів у соціально-економічній сфері пов'язаний із перерозподілом власності і становленням ринкових відносин, що неминуче призводять до поляризації соціальних груп.

Численні конфлікти в економічній сфері пов'язані ще й з тим, що у країні дотепер відсутня чітка законодавча база розв'язання трудових суперечок. Комісії примирення та арбітражі не виконують свої функції, а адміністративні органи в окремих випадках не виконують досягнутих угод. Усе це не сприяє розв'язанню трудових конфліктів, а тому постає завдання створити більш продуману законодавчу систему для їх врегулювання.

Конфлікти у соціально-політичній сфері це конфлікти з приводу перерозподілу влади, домінування, впливу, авторитету, зокрема такі:

1. Конфлікти між основними гілками влади (законодавчої, виконавчої і судової) у країні, в Автономній Республіці Крим і в областях. На вищому рівні цей конфлікт проходить по лінії протистояння, з одного боку, президента й уряду, а з іншого Верховної Ради і рад народних депутатів усіх рівнів.
2. Внутрішньопарламентські конфлікти між фракціями та іншими політичними формуваннями Верховної Ради і всередині них.
3. Конфлікти між політичними партіями з різною ідеологічною і політичною спрямованістю.
4. Конфлікти між різними ланками і "кланами" всередині управлінського апарату.

Політичні конфлікти – це цілком нормальне явище в житті будь-якого суспільства. Існуючі в суспільстві партії, рухи, їх лідери мають свої уявлення про вихід із кризи і відновлення суспільства. Це знаходить висвітлення в їхніх програмах. Але вони не зможуть їх реалізувати доти, доки не перебувають поза сферою державної влади. Потреби, інтереси, цілі, домагання великих політичних груп можуть бути реалізовані, насамперед, за допомогою використання важелів державної влади. Саме тому влада, політичні інститути в Україні є ареною гострої політичної боротьби.

Протиріччя між законодавчою і виконавчою гілками влади переходять у конфлікт лише при певному стиканні об'єктивних і суб'єктивних чинників. При цьому боротьба носить нерідко "верхівковий", елітарний характер. Конфлікти у верхніх ешелонах виконавчої і законодавчої влади розв'язуються переважно силовими прийомами, тиском, погрозами, обвинуваченнями тощо. Сучасна соціально-економічна й політична ситуація в Україні значною мірою сприяє конфліктному сценарію розвитку подій. Важливо розуміти обставини, що спричинили конфлікт, і прагнути до пом'якшення умов його протікання, не допускати, щоб він викликав насильницькі дії з боку тієї чи іншої сторони.

Помітне місце в сучасному суспільному житті посідають міжнаціональні, міжетнічні та міжконфесійні конфлікти. У їх основі лежить боротьба за права й інтереси етнічних, національних і релігійних громад. Часто ці конфлікти

пов'язані зі статусними, територіальними і майновими претензіями, підвалини яких було закладено в попередніх історичних періодах.

Зазначимо, що конфлікти в Україні, хоча вони і відбуваються в різних сферах суспільного життя та іменуються політичними, економічними, національними і т. ін., у широкому сенсі належать до соціальних конфліктів. Це значить, що йдеться про протиборство між соціальними спільнотами і соціальними групами, тобто соціальними силами, що переслідують свої цілі та інтереси.

Найбільш відкритою формою вираження соціального конфлікту можуть бути різні масові дії: висування вимог до влади з боку незадоволених соціальних груп; використання суспільної думки в підтримку своїх вимог чи альтернативних програм; прямі акції соціального протесту. Масовий протест це активна форма конфліктної поведінки. Він може бути організованим або стихійним, прямим або непрямим, набувати характеру насильства чи ненасильства. Організаторами таких масових протестів виступають, як правило, політичні організації і так звані групи тиску.

Формами вираження протесту можуть бути мітинги, демонстрації, пікетування, кампанії цивільної непокори, страйки, голодування, прогули і т. ін. Кожна з цих форм використовується у певних цілях. Організатори акцій соціального протесту повинні чітко усвідомлювати, які конкретні завдання можна вирішити за допомогою тієї чи іншої акції і на яку суспільну підтримку вони можуть розраховувати. Так, гасло, що є достатнім для організації пікетування, навряд чи можна використати для організації кампанії цивільної непокори.

Отже, як показує проведений аналіз, соціальні конфлікти все більше стають нормою соціальних відносин. В Україні відбувається процес формування деякого проміжного типу економіки, де буржуазний тип відносин, заснованих на приватній власності, поєднується із відносинами державної власності і державною монополією на певні засоби виробництва. Створюється суспільство з новим співвідношенням класів і соціальних груп, де все більше зростатимуть розбіжності в доходах, статусі, культурі, освіті і т. ін. А оскільки конфлікти в нашому житті неминучі, то вкрай необхідно навчитися ефективно управляти ними, а також прагнути до розв'язання їх з найменшими втратами для суспільства.

ТЕМА 10. Людина як об'єкт і суб'єкт соціогуманітарних наук, проблема творчої реалізації особистості

Громадянське суспільство в сучасному українському суспільстві ще не сформовано, знаходиться в хаотичному стані, несвідомого руху і шарахання, в якому особистісна позиція самореалізації людини ще не знаходить свого вираження у свідомій і цілеспрямованій діяльності по перетворенню і саморозвитку самого себе і суспільства в цілому. Міжособистісна роз'єднаність, зростання індивідуалістичної (егоцентричної) свідомості, порушення механізму ідентифікації зі своїм народом і культурою приводить до того, що сучасне

українське суспільство не є інтегрованим началом, що об'єднує особистостей. Новітня українська практика державотворення та націостановлення беззаперечно актуалізує завдання: об'єднати націю, створити конкурентоспроможну економіку, європейський простір інтеграції, середовищеспроможну націю, громадянське суспільство. Але головне у цьому процесі – на загубити людину, тому що заради людини розбудовується суспільство, увесь уклад загальнодержавного та приватного буття нації. В Україні нині немає нічого більш невизначеного, аніж дискурс громадянського суспільства.

Громадянське суспільство розглядається як парадигма, концепт і конструктор сучасного розвитку. Термін “парадигма” у філософію вперше вводить Г. Бергман, але адекватний пріоритет у його використанні і розповсюдженні належить Т. Куну у зв'язку з диференціацією наукових проблем, ідей, принципів. У своєму доробку “Структура наукових революцій” (1962) Т. Кун говорить про можливість виявлення двох основних аспектів: епістемологічного і соціального, які й використовуються у даному дослідженні. Терміни “концепт (лат. – *conceptus* – поняття)” свідчить про певним чином упорядкований та ієрархізований мінімум ідей, який створює концептуальну схему, а знаходження необхідних ідей та встановлення зв'язку між ними створює суть концептуалізації. Концепт функціонує всередині сформованої концептуальної схеми у форматі “розуміння-пояснення”. Кожний концепт займає своє чітко визначене і обґрунтоване місце на тому чи іншому рівні концептуальної схеми, що народжує конструкти. Конструктор виступає у якості своєрідного “генератора” продукування концепту, представляючи багатогранну багатоманітність складових”, необхідну для того, щоб слугувати упорядкуванню соціальної системи, тому конструктор – це точка співпадіння його складових. На соціоантропологічному рівні, використовуючи терміни “парадигма”, “концепт”, “конструктор”, визначають функціональні дефініції громадянського суспільства, що підкреслюють його ціннісно-нормативний, знаково-комунікативний і нормативно-результативний характер.

Стрижень консолідації українського соціуму слід шукати знизу, тобто в громадських організаціях, об'єднаннях, тому громадянське суспільство як колективний суб'єкт націотворення може буде сформоване при умові подолання міжособистісної роз'єднаності, заміні суб'єкт-об'єктної взаємодії між людьми на суб'єкт- суб'єктну, в якій людина виступає як певна сукупність функцій, що буде сприяти процесу співрозвитку і саморозвитку. Громадянське суспільство як суспільство рівноправних людей, у якому людина вільно проявляє свою особистість, творчу ініціативу, суспільство рівних можливостей, вивільнене від адміністративної регламентації, оптимально поєднує людино-націю-державоцентричність на засадах паритетного захисту людини і нації. Законодавче визнання юридичної рівності на основі наділення їх правами і свободами – головна ознака і основа громадянського суспільства. На відміну від держави громадянське суспільство представляє собою систему багатоманітних зв'язків і відносин громадян, їх об'єднань, союзів, що базуються на рівності і особистій ініціативі громадян. Відмінність від попередніх досліджень полягає в екстраполяції поняття соціоантропологічної парадигми у механізм громадянського суспільства, що направлена на відтворення людини як

родової істоти, на людиноцентризм, в основі якого актуалізація гуманістичних цінностей та орієнтація на свободу у контексті раціоналізації людського буття.

Проблемна ситуація у дослідженні даного соціального феномена полягає у тому, що формування системи суб'єкт-суб'єктних відносин відбувається завдяки взаємодії людини, держави і громадянського суспільства, що сприяє підвищенню ефективності всіх його складових. У нашому уявленні громадянське суспільство як система найвищої міри соціальної саморегуляції, що сама себе підтримує через суспільні підсистеми і сприяє відновленню, корекції та удосконаленню всіх підсистем, сприяє вмінню зберігати соціальну рівновагу суспільного середовища і знаходиться у ситуації постійних змін у контексті етнічного, інтеграційного та цивілізаційного векторів розвитку. Гіпотеза дослідження полягає у тому, що система громадянського суспільства являє собою складне утворення, у якому ще не сформована суб'єкт-суб'єктна взаємодія, але сумісна взаємодія двох типів відносин повинна ще формуватися, щоб забезпечити ефективну саморегуляцію і динаміку розвитку об'єкта.

В основі теоретико-методологічних підходів аналізу людини як об'єкта і суб'єкта громадянського суспільства слід виокремити наступні методи і підходи: 1. Системно-структурний метод (засновники Л. Фон Берталанфі, Н. Вінер, А. Богданов.) виокремлює загальні поняття цього методу: елемент, зв'язок, структура, субстрат (середовище, у якому існують елементи), цілісна сукупність елементів, зв'язків і субстрату, підсистема, суперсистема – сукупність систем, що використовуються для аналізу громадянського суспільства. 2. Системний метод як спосіб наукового пізнання та практичної діяльності вимагає розгляду частин громадянського суспільства у нерозривній єдності з цілим – державою, яка консолідує спільноту, є її підоймою. 3. Структурно-функціональний метод, при якому досліджуються елементи громадянського суспільства, завдяки якому відбувається вичленення в об'єкті стабільних елементів, їхніх структурних взаємозв'язків як системи, функціонально взаємопов'язаних змінних (Т. Парсонс, Істон, Р. Мертон). 4. Синергетичний метод використовується для аналізу громадянського суспільства як нелінійної системи, що розвивається в нелінійному суспільстві та має цілу низку поліфуркаційних (біфуркаційних) можливостей для свого розвитку.

Відмінність від попередніх досліджень полягає в теоретичній рефлексії синергетичної парадигми механізмів: 1) механізмів саморегуляції; 2) механізмів саморозвитку; 3) механізмів самовідтворення систем, в результаті чого саморозгортання функцій громадянського суспільства включає динаміку переходів від одного рівня якості суспільства до іншого, саморозгортання функцій визначається як простір, в якому відбувається процес розгортання компоненти, яка сприяє формуванню нової соціальної активності. Відмінність від раніше досліджених положень полягає у мультипарадигмальній рефлексії (синергетичній, діалектичній, системній в їх поєднанні і взаємодоповнюваності) механізму громадянського суспільства, що відбувається на засадах синтезу положень теорії систем, соціальної синергетики, кібернетичних теорій – зворотних зв'язків, гомеостазису системи, авторегуляції системи громадянського суспільства, здатних подолати антиентропійні процеси і досягти стабільності громадянського суспільства.

Синергетична методологія доповнюється системним підходом і методами кібернетики, що сприяє збагаченню їх новими онтологіями і законами процесів самоорганізації. Використання принципів соціальної самоорганізації для аналізу громадянського суспільства приводить до пояснення соціальних трансформацій у суспільстві через виявлення механізмів самоорганізації системи у стані нестабільності, “режимів із загостренням”, пояснення станів економічної, фінансової, інфляційної, екологічної кризи, інтенсивної трансформації сучасних інститутів. Самоорганізаційна методологія характеризує громадянське суспільство як відкриту, нелінійну систему, що постійно змінюється і має точки біфуркації, фрактали, енергоінформаційні характеристики. Синергетична методологія аналізу вимагає пояснення механізмів самовідтворення соціосистеми в контексті протікання всіх процесів – економічних, політичних, духовних, культурних. Самоорганізаційні механізми, які включають механізми організаційні, соціального розвитку, саморегуляції та самовідтворення, слід розуміти як механізми, які функціонують через параметри самоорганізації соціальних систем, тобто ентропійні механізми соціальної самоорганізації, які можна визначити як такі, що функціонують через параметри ентропії/негентропії соціальних систем. Адаптаційні механізми громадянського суспільства реалізують функції мінливості, спадкоємності, відбору при збереженні характерних ознак системи у рамках одного й того ж соціального організму. Біфуркаційні (розгалужені) механізми громадянського суспільства реалізують вказані функції на основі послідовної зміни якісно нових станів систем, які втрачають характерні ознаки свого попереднього розвитку, хоча й зберігають спадкоємні ознаки. Перервність і розгалуженість (варіантність) дозволяє системі на основі багатоваріантного пошуку відібрати нові, більш ефективні стани. Ці ж механізми, забезпечуючи незворотність протікання процесів, реалізують важливі якості – закріплення соціальних змін, що відбуваються, сприяють формуванню синергетично-рефлексивної моделі само-управлінського суспільства в контексті цивілізаційного контексту.

Біфуркаційні механізми являються більш ефективними у порівнянні з адаптаційними, так як вони дозволяють збільшити темпи розвитку громадянського суспільства, поєднати всю сукупність механізмів і запустити їх у дію, в один ефективний механізм, який відповідає часу. Слід виокремити наступну сукупність механізмів, яка може бути задіяна у цьому процесі: механізм організації; механізм самоорганізації; механізм самоуправління; механізм управління; механізм формування трудової мотивації; інноваційний механізм. Якщо адаптаційні механізми ґрунтуються на негативному зворотному зв'язку і є близькими до механізмів негентропійних, то біфуркаційні механізми – до механізмів ентропійних.

Перевага синергетичного підходу виражається в появі так званого нелінійного мислення, найважливішими ознаками якого є: 1) багатоваріантність та альтернативність еволюції; 2) можливість вибору її оптимальних шляхів; 3) можливість прискорення темпів розвитку, ініціювання прискореного нелінійного зростання; 4) вплив кожної особистості на макросоціальні процеси; 5) неприпустимість нав'язування соціальним системам шляхів розвитку; 6)

перебіг соціальних процесів за невизначеності, нестабільності; 7) незворотність розвитку; 8) еволюційність та цілісність світу.

Громадянське суспільство вирішує чотири базові задачі: 1) забезпечення свободи (сприяння розкриттю) людини-індивіда, як головної умови самореалізації її життєвого потенціалу і креативної соціальної діяльності; 2) забезпечення свободи руху інформації та інших обмінних ресурсів по каналах (руслам) міжкомпонентного соціального зв'язку; 3) сприяння якісному відбору споживачами обмінних ресурсів; 4) узгодження темпу і ритму локальних соціальних дій. В центрі предметної сфери громадянського суспільства – екстремальні процеси соціального життя та вплив на них в умовах нелінійного мислення. Саме синергетична методологія громадянського суспільства ґрунтується на дотриманні основних принципів: обов'язковість оцінки рівня самоорганізації та взаємодії, нелінійності, альтернативності шляхів розвитку, використання і функціонування інформації, системний, комплексний, порівняльний аналіз.

Таким чином, механізми громадянського суспільства повинні базуватися на: 1) соціоантропологічних засадах, в центрі яких “людина як міра всіх речей”; 2) синергетичних засадах, в основі якого нелінійне мислення як основа функціонування управління як складного соціального явища, здатного до самоорганізації в умовах непередбачуваності системи; 3) наявності альтернативних шляхів розвитку системи; 4) аналізі громадянського суспільства як відкритої системи, здатної до саморозвитку і самоорганізації; 5) необхідності оцінки конструктивної природи нестійкості і випадковості; 6) відмови від лінійного, шаблонного мислення і орієнтації на готовності суб'єкта до створення і сприйняття нововведень та інновацій. Все це дає можливість по-новому використати механізми громадянського суспільства у практичній діяльності.

Громадянське суспільство як об'єкт впливу розвивається у відповідності з тими вимогами, які держава потребує від нього (суб'єкт-об'єктне відношення), але даний рівень розвитку міжособистісної взаємодії є ще далеким від ідеалу громадянського суспільства і не може вважатися фундаментом його побудови. Лише подолання розуміння іншої людини як об'єкта, як функції іншої людини може корінним чином змінити ситуацію, що склалася, і дозволить створити повноцінний фундамент громадянського суспільства, людей як суб'єктів громадянського суспільства, згуртованих єдністю цілей. Під громадянським суспільством слід розуміти сукупність неполітичних відносин (економічних, духовно-моральних, релігійних, культурних) громадян та їх асоціацій, заснованих на принципах, які самі себе контролюють “знизу”, самі ставлять і вирішують задачі – самодіяльності, автономії і непідпорядкованості. Саме у створенні умов і виявляються суб'єктивні якості індивідів для самовідтворення їх особистих якостей як суб'єктів самодіяльності. Громадянське суспільство виникає і самовідтворюється в сумісній індивідуальній діяльності людей, які відтворюють це суспільство своїм взаємозумовленим буттям. Модернізація економіки, інвестиційно-інноваційна, екологічна політика, розбудова соціальної інфраструктури, систем освіти, охорони здоров'я, соціального захисту повинні проводитися в рамках створення гідних людини умов як важливих складників формування громадянського суспільства. Нам для

реалізації громадянського суспільства належить в економічному плані багато попрацювати, щоб Україна стала конкурентоспроможною всередині і на міжнародній арені і не лише економічно, а щоб добробут підвищувався разом з рівнем культури народу, його соціальними стандартами, інтелектуально-духовними характеристиками, показниками людського розвитку. Суб'єктність нації, субсидіарність громад і окремих особистостей підвищується тоді, коли нація стає рівноправним суб'єктом дії, яка керується власним вибором шляху розвитку, інтеграції та формуванням умов для досягнення конкурентоспроможності нації та не ігнорує суб'єктів розвинутого громадянського суспільства.

Суб'єкт розвинутого громадянського суспільства – це джерело цілеспрямованої активності, носій предметно-практичної діяльності, оцінки і пізнання; це люди на вищому рівні активності, що відкривають буття і самореалізують свою самосвідомість; це єдність всіх якостей людини – природних, соціальних, суспільних, індивідуальних. Основною характеристикою суб'єкта являється переживання самого себе як суверенного джерела активності, здатного у певних межах здійснювати зміни оточуючого світу і самого себе. Суспільний суб'єкт може здійснювати свою діяльність і реалізовуватися у діяльності і у бутті кожного конкретного індивіда, визначатися через своє відношення до іншої людини; представляючи собою своє “Я”, одиничне, всезагальне, колективне. Об'єкт, навпроти, це те, що протистоїть суб'єкту, на що направлена предметно практична – оціночна і пізнавальна діяльність суб'єкта.

У нашому розумінні суб'єкт-об'єктна позиція являється першою сходинкою у виокремленні суб'єкта з оточуючого світу, а саме громадянського суспільства, в основі якого формування власної свідомості і самосвідомості як нації, так і окремої людини, свого власного “Я”. Суб'єктне пізнання іншого суб'єкта як об'єкта передуює суб'єктному пізнанню самого себе як об'єкта і тільки після цього на вищій ланці міжособистісного пізнання виступає як суб'єктне пізнання іншого суб'єкта як суб'єкта. На більш високому рівні самосвідомості ця протилежність, необхідна на першому рівні самовизначення у світі, повинна долатися на користь суб'єкт-суб'єктних відносин, у форматі яких інша людина виступає у ролі не стільки об'єкта впливу, скільки у ролі “значимого іншого”. Взаємодія людей може бути ефективною лише у тому випадку, якщо її учасники являються взаємно значимими. Поняття “суб'єкт-суб'єктного відношення” означає наявність прямого зв'язку між окремими індивідами чи людськими спільнотами (народами, етносами).

Власне “Я” позначається у процесі виділення суб'єкта і об'єкта, коли людина починає усвідомлювати себе окремою істотою у світі, суспільстві, своєму бутті. Колективний суб'єкт не виникає як механічне поєднання багатьох “Я”, а виникає у процесі єдиної направленості суб'єктів на певні цілі, які вони сумісно реалізують саме на цьому етапі, коли відбувається усвідомлення окремими суб'єктами своєї єдності, коли формується полі-суб'єкт чи “ми-концепція”.

І чим далі ми будемо звеличуватися по сходинкам узагальнення суб'єктів у єдиному ціле покладанні, тим більше ми будемо об'єднані і стверджуватися, виражаючи єдине “Я”, де кожний з елементів цього єдиного цілого з

необхідністю може впливати на іншого. Ці відносини переважно є матеріальними, тому що людина є учасником не тільки суб'єкт-суб'єктних, але й суб'єкт-об'єктних відносин, проте проявляється різними своїми сторонами. Суб'єкт-суб'єктне відношення передбачає у першу чергу взаємозв'язок і емоційно-духовну взаємодію людей, напрооти, об'єкт-об'єктне відношення використовує тілесно-фізичні властивості людей. Коли людина реалізує не стільки свої інтелектуальні скільки тілесні властивості, то виступає скоріше об'єктом відносин, суб'єктних відносин необхідна обопільна спрямованість одного суб'єкта на іншого, забарвлена емоційно і як така, що передбачає взаємодію, взаємопроникнення, а не просто вплив суб'єкта на об'єкт. На духовному рівні це виражається у взаємному збагаченні, взаємному розвитку, наприклад, ідеями. Деякі вчені (І. Вапчков і І. Гріншпун), у свою чергу, виділяють серед колективного суб'єкта полісуб'єкт, як його підструктуру, в контексті якого розгортається процес єдиного розвитку внутрішніх змістів суб'єктів, що знаходяться на рівні суб'єкт-суб'єктних відносин. Полісуб'єкт розуміється як цілісне динамічне психологічне утворення, що відображає феномен єдності розвитку внутрішніх змістів реальних суб'єктів, що знаходяться в суб'єкт-суб'єктних відношеннях і об'єднаних сумісною творчою діяльністю, що проявляється у здатності до активності, дієвості, інтеграції, здатності до перетворення оточуючого світу і самого себе, здатності виступати як цілісний суб'єкт у відносинах до процесу саморозвитку і до інших полісуб'єктів. Продуктом самосвідомості полісуб'єкта являється “ми-концепція”, що формується у процесі їх діяльності і розвитку. Взаємовідносини у даній концепції формуються наступним чином: “Я” переходить у систему “Ми”, а потім повертається до “Я”, і таким чином, виключається поглинання колективом суб'єкта і встановлюється широка взаємодія суб'єктів всередині полісуб'єкту. У зв'язку з цим слід виділити три рівня зв'язків, завдяки яким можливо визначити, чи є дана група людей полісуб'єктом: 1) інтегративний зв'язок – підструктури об'єднані єдиною спрямованістю; 2) неінтегративний зв'язок – неантагоністичні протиріччя; 3) дезінтегративний зв'язок – антагоністичні протиріччя і нульова стадія розвитку полісуб'єкта. Тому не слід відмовлятися від свого власного “Я” на користь колективному, а слід лише правильно зрозуміти своє власне “Я” і своє місце у системі міжособистісних відносин (С. Рубінштейн). “Наше “Я” є всезагальність, яка властива всім, тобто кожному “Я”, яке своїм об'єктом має індивідуальне, приватне “Я”. У взаємовідносинах суб'єктів немає будь-якої принципової переваги приватного “Я”. Якщо суб'єкт-суб'єктна форма відносин забезпечує збереження людини у якості суб'єкта, то об'єкт-об'єктний зв'язок передбачає стійке функціонування речей, предметного середовища. І якщо буде стверджуватися суб'єкт-об'єктне відношення між людьми, то суб'єкт буде знищуватися для іншого суб'єкта і відсутність міжсуб'єктного зв'язку приведе до об'єктивації самого суб'єкта, світ людей перетвориться у низку об'єктів, де втрачається мораль, духовна цінність, істинна любов і почуття. Що стосується самовираження суб'єкта, то воно пов'язано з суспільним життям, соціумом. Тільки при умові, коли кожна людина буде бачити в другому особистість, іншого рівноправного суб'єкта, довіряти йому можлива сумісна діяльність, яка з великою ймовірністю досягне своєї цілі. Оптимальні умови для персоналізації індивіда існують в групі

вищого рівня розвитку, у якій персоналізація кожного виступає у якості умови персоналізації всіх (саме у таких групах ми можемо спостерігати, як проявляються суб'єкт-суб'єктні відносини, у контексті яких кожний член групи являється значимим для іншого, коли кожний намагається бути персоналізованим за рахунок деперсоналізації інших. Відповідь заключається в тому, що людина вбачає своє буття в іншій людині, “іншобуттє” у ній і через свою пролонгованість в іншому розвивається особистість. Розвиток здійснюється “у внутрішньому просторі особистості” (Е. Ільєнков), але цей простір його зв'язків з іншими людьми (інтер-індивідний, а не інтраіндивідний “простір життя”). Діяльність є основним шляхом – та єдиним ефективним способом стати особистістю, сприяти виробленню суспільних – духовно-інтелектуальних, інформаційно-мовних, релігійних та інших критеріїв середовищеспроможності нації щодо відродження автентичних якостей її співгромадян.

Для громадянського суспільства надзвичайно важливо, щоб був вироблений інтеграційний індикатор, який відображає здатність громадян (соціуму) бути націєтворчим середовищем не лише в економічному, технологічному, екологічному планах, а й духовно-інтелектуальному, мовно-інформаційному, етнічно-культурному, демографічно-ментальному, політично-патріотичному аспектах відтворення людини. Ми вважаємо, що проблема сьогоденного суспільства заключається в тому, що відсутня сама по собі мета діяльності, яка підпорядкувала б собі всі приватні діяльності окремих суб'єктів, проблема неусвідомленості окремими людьми своєї причетності до категорії колективного суб'єкта.

Розрізненість цілепокладання властива не тільки суспільствам в цілому, але й окремим індивідам, у силу чого утруднюється міжособистісна взаємодія. Це у свою чергу приводить до розшарування всієї системи громадянського суспільства і суспільства у глобальному розумінні. У людини повинна сформуватися не тільки відповідальність за себе, але й відповідальність за себе у загальній справі та за інших людей у смислі самоактуалізації, щоб не розчинитися у системі взаємозв'язків людей у суспільстві. Отже, суб'єкт-суб'єктні відносини громадянського суспільства являються більш високою формою взаємодії, чим суб'єкт-об'єктні. Але самого високого рівня суб'єкт-суб'єктне відношення досягає саме в любові до іншої людини, а це вже являється аксіологічною стороною аналізованої нами проблеми, – це рівень морального відношення до іншої людини. Людина для об'єднання з іншою людиною, як би це не називалося – персоналізацією, суб'єкт-суб'єктним відношенням – повинна здійснити по відношенню до “іншої значимої” людини акт трансценденції тобто акт виходу за межі свого власного “Я”, за межі свого суб'єктивного світу, на зустріч іншій суб'єктивності в умовах нелінійності, що формує особистість нелінійного суспільства. Проаналізувавши умови, при яких людина може бути об'єктом і суб'єктом громадянського суспільства, зробимо підсумок:

– необхідно подолання суб'єкт-суб'єктних відносин і утвердження суб'єкт-суб'єктних, в контексті яких особистість знайде своє істинне вираження, розуміння і прийняття, буде являтися “значимим іншим”;

– відношення іншого “Я” до мого власного “Я” повинно виступати як умова мого існування, так як кожне “Я” постільки воно є і всезагальність “Я”, є колективним суб'єктом, тому відсутній пріоритет одного “Я” над іншим;

– для успішного функціонування особистості її предметна діяльність та її спілкування обов'язково повинні мати, крім об'єктивної доцільності, будь-який особистісний, суб'єктивний смисл, який розуміється як певний аспект “Я”;

– необхідне встановлення довіри один до одного і формування інтегративної суспільної цілі чи ідеї, яка б об'єднала і згуртувала суб'єктів приватних діяльностей;

– не можливо перетворювати людину у маску, а стверджувати існування людини у всій повноті її буття;

– людське “Я” не розчиняється у системі взаємозалежностей людей у суспільстві, а, навпроти, проявляє у ньому сили своїх дій;

– формування полісуб'єктної взаємодії між людьми, ми-концепції як фактора стабілізації своєї відповідальності за себе та іншу людину;

– повинен здійснюватися процес персоналізації суб'єкта, який би отримував ідеальну представленість в життєдіяльності інших людей, і виступати у суспільному житті як особистість.

Таким чином, єднання людей повинно включати у свою структуру суб'єкт-суб'єктний тип відносин і лише на цьому фундаменті воно здатне функціонувати як розвинуте об'єднання громадян. Реалізація даних відносин залежить від кожного з нас як суб'єктів суспільної, цілеспрямованої діяльності, від особливого образу виявлення наших сутнісних сил, нашого життя в людському розумінні цього слова, а також від діяльності державних органів освіти та інших соціальних інститутів. Але активність повинна виходити від нас самих, здійснюватися у нас і тим самим перетворювати нас, а для цього повинен реалізуватися принцип співрозвитку, що лежить в основі громадянського суспільства як єдиного соціального організму. На шляху до застосування синергетичної методології громадянського суспільства сучасне українське суспільство зустрічається з негараздами ентропійного характеру, що свідчать про міру відхилення соціальної системи від еталонного (нормального, очікуваного) стану, яка виявляється у зниженні рівня ефективності інститутів державної влади, зниження темпів розвитку як економічного, так і соціального розвитку системи. Теоретичні і практичні засади саморозгортання функцій громадянського суспільства виходять на проблему соціодіагностики антиентропійних процесів у їх реалізації, які зводиться до використання трьох ключових ідей синергетичної парадигми: 1) нелінійність розвитку; 2) багатоваріантність, альтернативність розвитку (економічні системи проходять через велику багатоманітність біфуркацій, точок розгалуження; 3) здатність соціально-економічної системи до якісного стрибка. Накопичення незначних обурень у системі (флуктуацій) може викликати якісний перехід системи з одного рівня на інший, тому необхідно акцентувати увагу на поясненні організаційних змін, які у кінці XX століття стали однією з головних проблем сучасного розвитку і носять системний характер змін.

Сприяння розвитку громадянського суспільства як головного концепту-конструкту сучасного розвитку суспільства є однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової і соціальної держави. Це

насамперед передбачає налагодження ефективної взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, що повинна базуватися на партнерстві, взаємозаінтересованості у досягненні цілей, пов'язаних з процесом демократизації усіх сфер державного управління і суспільного життя, соціально-економічним і духовним прогресом, всебічним забезпеченням захисту прав і свобод людини та громадянина. Громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій превалюють громадянські цінності, які мобілізують творчі сили та здобутки, направлені на становлення і консолідацію українського народу як політико-етнічної спільноти і цілісної одиниці світового співтовариства.

В умовах посттоталітарного суспільства необхідний поворот до метафізичних вимірів людського буття, тобто тієї онтології, в центрі якої людина. Саме тому людина повинна пізнати саму себе, зробити себе мірилом всіх життєвих цінностей, дати їм оцінку відповідно до своєї сутності, влаштувати світ дійсно по-людськи, згідно із своєю природою. Метафізика людини як онтологія людського існування є вектором вирішення всіх проблем – онтологічних, аксіологічних, праксеологічних тощо, тобто такого існування, яке забуте, покинуте, порушене, не-автентичне, не-самодіяльне. Людина – це цілісність, “світ усередині нас” і “людина всередині світу”; людина – це світ, а світ – це людина; це оволодіння мистецтвом життя.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безпалько О.В. Соціальне проектування : навч. посіб. / О. В. Безпалько; Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, Ін-т психології та соц. педагогіки. - К., 2010.- 127 с.
2. Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование: курс лекций / Бестужев-Лада И. В., Г. А. Наместникова. - М.: «Педагогическое общество России», 2002.
3. Галушак М.П. Прогнозування соціально-економічних процесів: навч. посіб. / М.П. Галушак. - Тернопіль: ТДТУ, 2009. - 101 с.
4. Кулявець В.О. Прогнозування соціально-економічних процесів: навч. посіб. / В.О. Кулявець. - К.: Кондор, 2009. - 194 с
5. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. — М., 1995.
6. Єріна А.М., Захожай В.Б., Єрін Д.Л. Методологія наукових досліджень. — К., 2004.
7. Кримський С.Б. Запити філософських сенсів. — К., 2003.
8. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. та ін. Світоглядні імплікації науки. — К., 2004.
9. Петрушенко В.Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія. — Львів, 2005.

10. Леньков Р.В. Социальное прогнозирование и проектирование: учеб, пособие / Р.В. Леньков. - М. : ЦСП и М, 2013. - 192 с.

11. Стегний В.Н. Социальное прогнозирование и проектирование: учеб, пособие / В.Н. Стегний. - Пермь : Изд-во Перм. гос. техн. ун-та, 2008. - 219 с.

12. Луков В.А. Социальное проектирование / В.А. Луков. - : Изд-во Моек, гуманитар. -социальн. академии: Флинта, 2003. - 240 с.

Інтернет-ресурси

1. www.nbuv.gov.ua – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.

2. www.dstu.dp.ua – Офіційний сайт Дніпродзержинського державного технічного університету.

3. <http://lib-gw.univ.kiev.ua/ukr/opis.php3>. – Наукова бібліотека ім. М. Максимовича.

4. www.library.ukma.edu.ua. – Електронний каталог Наукової бібліотеки НаУКМА.

5. <http://www-library.univer.kharkov.ua/ukr>. – Бібліотека ХНУ ім. В. Каразіна.

6. <http://textbooks.net.ua>. – Підручники он-лайн.

7. <http://pidruchniki.com>. – Навчальні матеріали он-лайн.

8. <http://stud.com.ua>. – Підручники он-лайн.

9. www.gumer.info. – Електронна бібліотека.

Навчальне видання

Конспект лекцій з дисципліни

«Соціальне прогнозування та актуальні проблеми соціогуманітарних наук»

для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня

зі спеціальності 054 «Соціологія»

за освітньо-професійною програмою «Соціологія»

Укладач: Богомаз Костянтин Юхимович

51918,

м. Кам'янське,

вул. Дніпробудівська, 2

Підписано до друку _____ 2018 р.

Формат ____ Обсяг ____ др.арк.

Тираж ____ екз. Замовлення _____